

Psichologija – praktikai

PSICHOLOGINĖ EKSPERTIZĖ: TEISINIAI IR PSICHOLOGINIAI TAIKYMO ASPEKTAI

Viktoras Justickis

Socialinių mokslų habil. daktaras, profesorius
Lietuvos teisės universiteto
Psichologijos katedra
Ateities g. 20, LT-2057 Vilnius
Tel. 271 45 14
El. paštas: justickv@takas.lt

Gintautas Valickas

Socialinių mokslų daktaras, profesorius
Vilniaus universiteto
Bendrosios psichologijos katedra
Didlaukio g. 47, LT-2057 Vilnius
Tel. 267 52 54
El. paštas: gintautas.valickas@fsf.vu.lt

Pirmojoje straipsnio dalyje analizuojami psichologo eksperto teisinio statuso ypatumai baudžiamajame, civiliniame ir administraciniame procese, nagrinėjama psichologinės ekspertizės paskirtis, uždaviniai ir funkcijos, psichologų ekspertų teisės ir pareigos. Antroji dalis skiriama kai kurioms psichologinės ekspertizės atmainoms – asmens riboto pakaltinamumo įvertinimui, kaltinamojo būsenos nusikaltimo situacijoje ir staigaus didelio susijaudinimo įvertinimui, asmens sugebėjimo dalyvauti baudžiamajame procese įvertinimui, proceso šalių sugebėjimo duoti parodymus įvertinimui, įtariamojo ir kaltinamojo sugebėjimo suprasti ir pasinaudoti savo teise atsisakyti parodymų davimo įvertinimui, asmens veiksnio įvertinimui (civiliniame procese) – pristatyti. Trečiojoje dalyje analizuojami profesinės etikos reikalavimai ir pagrindinės etinės dilemos, su kuriomis gali susidurti psichologas, dalyvaujantis teismo procesuose (informacijos konfidencialumo išsaugojimas, atliekamų vaidmenų ir emociniai konfliktai, psichologo objektyvumas ir nešališkumas).

Ekspertas yra vienas baudžiamąjį, civilinį, administracinį proceso dalyvių. Jis dalyvauja, kai sprendimui priimti reikia taikyti specialiąsias žinias (Juškevičiūtė J., 1998). Sunku surasti tokią teiseną, kurioje nebūtų taikomos vienokios arba kitokios specialiosios žinios. Tačiau šių žinių taikymas yra reglamentuojamas.

Įstatymas nustato ekspertizės atlikimo tvarką, eksperto teises ir pareigas. Minėti ekspertizės aspektai yra svarbūs bet kokiam ekspertui, taip pat ir psichologui. Svarbiausi jų yra šie: 1) eksperto dalyvavimo būtinumas (žmogus, turintis specia-

lių žinių ir kviečiamas dalyvauti teismo procese kaip ekspertas privalo tai padaryti; jis gali atsisakyti pateikti ekspertines išvadas tik tam tikrais įstatymo apibrėžtais atvejais); 2) ekspertizės turinys ir apiforminimas; 3) eksperto apklausos teisme tvarka; 4) eksperto teisės; 5) eksperto pareigos.

Eksperto vaidmuo baudžiamajame procese

Pagal LR BPK 208 ir 209 straipsnį ekspertizė skiriama tais atvejais, kai ikiteisminio tyrimo tei-

sėjas arba teismas nusprendžia, kad nusikalstamos veikos aplinkybėms nustatyti būtina atlikti specialų tyrimą, kuriam reikia mokslo, technikos, meno ar kitų specialiųjų žinių*. Ekspertizės skyrimo tvarka yra tokia. Prokuroras, pripažinęs būtinumą skirti ekspertizę, raštu apie tai praneša įtariamajam, jo gynėjui bei kitiems ekspertizės rezultatais suinteresuotiems proceso dalyviams ir nurodo terminą, per kurį šie asmenys gali pateikti prašymus dėl klausimų ekspertui, konkretaus eksperto skyrimo, taip pat pateikti papildomą medžiagą ekspertizei. Paskui prokuroras su pareiškimu dėl ekspertizės kreipiasi į ikiteisminio tyrimo teisėją. Prie pareiškimo pridami proceso dalyvių prašymai arba jame nurodoma, kad prašymų negauta. Susipažinęs su visa šia medžiaga ikiteisminio tyrimo teisėjas, nusprendęs, kad būtina skirti ekspertizę, priima nutartį skirti ekspertizę, o nusprendęs, jog ekspertizę skirti nebūtina, – priima nutartį atsisakyti ją skirti. Nutartis skirti ekspertizę nusiunčiama į ekspertizės įstaigą arba įteikiama ekspertui. Ekspertizės įstaigose ekspertizės atliekamos laikantis šių įstaigų nuostatuose nustatytos tvarkos.

Pagal LR BPK 84 straipsnį ekspertu gali būti skiriamas asmuo, turintis reikiamų specialiųjų žinių ir įrašytas į Lietuvos Respublikos ekspertų sąrašą. Prireikus ekspertu gali būti skiriamas asmuo, turintis teisę būti ekspertu Europos Sąjungos valstybėje narėje arba valstybėje, su kuria Lietuvos Respublika yra sudariusi teisinės pagalbos sutartį. Tais atvejais, kai ekspertizę pavedama atlikti asmeniui, neįtrauktam į ekspertų sąrašą, ikiteisminio tyrimo teisėjas pakviečia prokuroro pasiūlytą asmenį, įsitikina jo asmens tapatybe, specialybe ir kompetentingumu, išsiaiškina jo santykius su įtariamuoju ir kitais proce-

* Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas, 2002.

so dalyviais, taip pat patikrina, ar nėra pagrindo ekspertą nušalinti (LR BPK 210 straipsnis). Pagal to paties kodekso 86 straipsnį ekspertas turi teisę: 1) susipažinti su bylos medžiaga, susijusia su ekspertizės dalyku; 2) prašyti pateikti papildomą medžiagą, reikalingą išvadai pateikti; 3) dalyvauti atliekant su ekspertizės dalyku susijusius tyrimo veiksmus ir nagrinėjant bylą teisme. Jeigu pateiktos medžiagos nepakanka išvadai padaryti arba ta medžiaga neatitinka eksperto turimų specialiųjų žinių, jis turi atsisakyti pateikti išvadą. Tokiais atvejais ekspertas surašo aktą, kuriame paaiškina, kodėl negali pateikti išvados.

Eksperto pareigas ir atsakomybę reguliuojantis LR BPK 87 straipsnis nurodo, kad: 1) ekspertas privalo šaukiamas atvykti į teismą ir pateikti nešališką išvadą jam pateiktais klausimais; 2) ekspertui, kuris be svarbios priežasties neatvyksta į teismą arba be teisėto pagrindo atsisako atlikti savo pareigas, gali būti taikomos sankcijos – bauda iki trisdešimties minimalių gyvenimo lygių ar areštas iki vieno mėnesio. Dar griežtesnė eksperto atsakomybė numatoma už melagingų išvadų pateikimą. LR BK 235 straipsnis numato, kad ekspertas, pateikęs melagingą išvadą ar paaiškinimą, baudžiamas viešaisiais darbais arba bauda, arba laisvės apribojimu, arba areštu, arba laisvės atėmimu iki dvejų metų (Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas, 2003). Tuo atveju, jeigu melaginga išvada padaryta dėl žmogaus, kuris kaltinamas neva padaręs sunkų arba labai sunkų nusikaltimą, melagingą išvadą pateikęs ekspertas baudžiamas bauda arba laisvės apribojimu, arba areštu, arba laisvės atėmimu iki penkerių metų (ten pat).

Įstatymas gana tiksliai nustato, koks turi būti ekspertizės aktas, jo turinys ir forma (LR BPK 88 straipsnis). Nurodoma, kad ekspertizės aktas susideda iš įžanginės dalies, tiriamosios dalies ir išvadų. Įžanginėje dalyje turi būti nurodoma: ekspertizės akto surašymo data ir vieta; nutartis skirti ekspertizę; ekspertizei pateikta medžiaga

ir klausimai; eksperto asmens duomenys – vardas, pavardė, išsilavinimas, specialybė, kvalifikacija, darbo ekspertu stažas; tyrimų pradžios ir pabaigos datos; atliekant ekspertizę dalyvavę asmenys. Ekspertizės akto tiriamojoje dalyje turi būti nurodoma: atlikti tyrimai, naudoti metodai ir priemonės; gauti rezultatai ir jų vertinimas. Pagaliau išvadose turi būti suformuluojami atsakymai į pateiktus klausimus. Eksperto išvados negali peržengti jo specialiųjų žinių ribų.

Eksperto vaidmuo civiliniame procese

Pagal LR CPK 212 straipsnį išaiškinti klausimams, reikalaujantiems specialiųjų mokslo, meno, technikos arba amato srities žinių, teismas sprendžia ekspertizės skyrimo klausimą ir, atsižvelgdamas į byloje dalyvaujančių asmenų nuomonę, skiria ekspertą arba paveda atlikti ekspertizę atitinkamai ekspertizės įstaigai*. Prireikus gali būti skiriami ir keli ekspertai. Ekspertu gali būti skiriamas kiekvienas asmuo, turintis reikiamų žinių ir kompetenciją išvadai padaryti. Ekspertizė gali būti atliekama teisme arba už jo ribų, jeigu to reikia dėl tyrimo pobūdžio arba dėl to, kad tyrimo objekto negalima (arba sunku) atgabenti į teismą.

Kiekvienas byloje dalyvaujantis asmuo turi teisę pateikti teismui klausimus, dėl kurių turi būti gauta eksperto išvada (LR BPK 213 straipsnis). Klausimus, dėl kurių reikalaujama eksperto išvados, galutinai nustato teismas. Klausimų, kuriuos ekspertizei pasiūlė byloje dalyvaujantys asmenys, atmetimą teismas privalo motyvuoti.

Teismo šaukiamas ekspertas privalo atvykti ir pateikti objektyvias išvadas jam iškeltais klausimais (LR BPK 87 straipsnis, CPK 212–219

straipsniai). Jeigu to reikia išvadai padaryti, ekspertas turi teisę susipažinti su bylos medžiaga, būti teisme bylos nagrinėjimo metu, užduoti šaliams, tretiesiems asmenims, liudytojams klausimus, prašyti teismą pateikti jam papildomą medžiagą. Ekspertas turi teisę atsisakyti pateikti išvadą, jeigu mano, kad jam pateikta medžiaga yra nepakankama arba kad iškeltas klausimas išeina už jo kompetencijos ribų.

Už neatvykimą teismui šaukiant arba už atsisakymą pateikti išvadą dėl priežasčių, kurias teismas pripažino nesvarbiomis, ekspertui gali būti skiriama bauda (iki 1000 litų) (LR CPK 248 straipsnis). Už melagingos išvados pateikimą ekspertas atsako pagal minėtą LR BK 235 straipsnį.

Eksperto išvada pateikiama raštu ir išdėstoma ekspertizės akte. Šiame akte turi būti smulkiai aprašomi atlikti tyrimai, jais remiantis padarytos išvados ir pagrįsti atsakymai į teismo iškeltus klausimus (LR CPK 216 straipsnis). Jeigu darydamas ekspertizę ekspertas nustato turinčių reikšmės bylai aplinkybių, dėl kurių jam nebuvo iškelta klausimų, jis turi teisę dėl šių aplinkybių taip pat pateikti savo išvadas. Tuo atveju, kai byloje yra paskirti keli ekspertai, prieš pateikdami savo išvadas jie turi tarpusavyje pasitarti. Jeigu ekspertai prieina bendrą išvadą, tai ją visi ir pasirašo. Tie ekspertai, kurie nesutinka su kitais, pateikia savo išvadas atskirai.

Eksperto išvada teismui neprivaloma ir įvertinama pagal Civilinio proceso kodekso 185 straipsnyje nustatytas taisykles: 1) teismas įvertina byloje esančius įrodymus pagal vidinį savo įsitikinimą, pagrįstą visapusių ir objektyvių aplinkybių, kurios buvo įrodinėjamos proceso metu, išnagrinėjimu, vadovaudamasis įstatymais; 2) jokie įrodymai teismui neturi iš anksto nustatytos galios, išskyrus šiame Kodekse numatytas išimtis. Tačiau teismo nesutikimas su eksperto išvada turi būti motyvuojamas bylos sprendime ar nutartyje (LR CPK 218 straipsnis).

* Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodeksas, 2002.

Eksperto vaidmuo administraciniame procese

Pagal 277 LR ATPK straipsnį ekspertą skiria administracinio teisės pažeidimo bylą nagrinėjantis organas (pareigūnas)*. Ekspertas skiriamas tada, kai reikia specialiųjų žinių arba paaiškinti prie protokolo pateiktą ekspertizės aktą. Organo (pareigūno) sprendimas kviesti ekspertą yra privalomas įmonės, įstaigos arba organizacijos, kurioje dirba ekspertas, vadovui. Ekspertas privalo atvykti pagal šaukimą ir pateikti objektyvią išvadą jam pateiktais klausimais. Ekspertas turi teisę: 1) susipažinti su bylos medžiaga, kuri yra susijusi su ekspertizės dalyku; 2) pareikšti prašymus, kad jam būtų pateikta papildoma medžiaga, reikalinga išvadai padaryti; 3) administracinio teisės pažeidimo bylą nagrinėjančio organo (pareigūno) leidimu užduoti traukiamam administracinėn atsakomybėn asmeniui, nukentėjusiajam, liudytojams klausimus, susijusius su ekspertizės dalyku; 4) dalyvauti nagrinėjant bylą.

Psichologinės ekspertizės paskirtis, ypatumai ir jos teisinis statusas

Psichologinė ekspertizė skiriama tada, kai tardymui arba teismui prireikia specialiųjų psichologinių žinių. Pavyzdžiui, teisėjas, nagrinėdamas bylą, gali susidurti su itin sudėtingais, nestandartiniais žmonių tarpusavio santykiais, ypatingais kaltinamojo asmenybės bruožais, jam gali kilti abejonių dėl kaltinamojo sugebėjimo suprasti savo nusikalstamų veiksmų prasmę ir pan.

Kaip ir kitų specialybių atstovai, psichologas gali dalyvauti baudžiamajame ar kitame procese kaip specialistas (tada jis atsako į teismo pa-

* Lietuvos Respublikos administracinių teisės pažeidimų kodeksas, 2001.

teiktus klausimus) arba kaip ekspertas (tada jis atlieka ekspertinį tyrimą ir pateikia atitinkamas išvadas). Aišku, visos baudžiamojo, civilinio ir administracinio proceso nuostatos, kurios reguliuoja specialistų ir ekspertų dalyvavimą, galioja tiek psichologui ekspertui, tiek psichologui specialistui. Smulkiau psichologinių ekspertizių atlikimą reguliuoja specialūs poįstatyminiai teisiniai aktai. Iš jų svarbiausi yra šie: 1) Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1997 m. liepos 3 d. nutarimas Nr. 712 „Dėl Teismo psichiatrinės, narkologinės ir psichologinės ekspertizės organizavimo bei atlikimo tvarkos patvirtinimo“¹ (Valstybės žinios, 1997); 2) Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ir vidaus reikalų ministro 2000 m. spalio 16 d. įsakymas Nr. 552/395 „Dėl Valstybinės teismo psichiatrijos ir narkologijos tarnybos prie Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministerijos Utenos ekspertinio skyriaus darbo organizavimo ir Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos Utenos rajono policijos komisariato viešosios policijos Apsaugos būrio, užtikrinančio Valstybinės teismo psichiatrijos ir narkologijos tarnybos prie Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministerijos Utenos ekspertinio skyriaus 1-ojo poskyrio apsaugą, nuostatų patvirtinimo“ (Valstybės žinios, 2000).

Pirmuoju aktu psichologinę ekspertizę organizuoti pavedama Valstybinei teismo psichiatrijos ir narkologijos tarnybai prie Sveikatos apsaugos ministerijos.

¹ Reikia pažymėti, kad Lietuvos Respublikos Vyriausybė apribojo šio nutarimo galiojimo laiką iki 2003 m. gegužės 1 d. ir pavedė Sveikatos apsaugos ministerijai iki to laiko parengti ir patvirtinti naujus teismo ekspertizių darymo Valstybinėje teismo psichiatrijos ir narkologijos tarnyboje nuostatus (Valstybės žinios, 2003). Tačiau praėjus mėnesiui po nurodyto termino nauji nuostatai dar nebuvo parengti ir patvirtinti.

Psichologinės ekspertizės uždaviniai

Skiriami tokie svarbiausi psichologinės ekspertizės uždaviniai (Valstybės žinios, 1997):

1. Atsižvelgiant į individualius psichologinius ir amžiaus ypatumus nustatyti kaltinamųjų, liudytojų arba nukentėjusiųjų gebėjimą suprasti bylos aplinkybes ir teikti parodymus.

2. Atsižvelgiant į individualius psichologinius ypatumus nustatyti nukentėjusiųjų gebėjimą suprasti su jais atliktų veiksmų pobūdį, prasmę ir galimybę pasipriešinti.

3. Atsižvelgiant į psichofizinės raidos ypatumus nustatyti nepilnamečių gebėjimą visiškai suvokti savo veiksmus ir juos valdyti.

4. Nustatyti individualius psichologinius tiriamojo ypatumus ar būseną, galėjusius turėti įtakos jo elgesiui (pvz., fiziologinio afekto būseną, psichologinę būseną priešmirtiniu laikotarpiu ir pan.).

Tam tikra ekspertizės atmaina yra „kompleksinė ekspertizė“. Ją psichologas atlieka kartu su psichiatru arba / ir narkologu. Jos metu „kompleksiškai nustatomi tiriamojo psichikos sutrikimai, psichologiniai ypatumai ir somatoneurologiniai sutrikimai, iš kurių galima spręsti, ar asmuo pakaltinamas ir veiksnus, taip pat kurie gali turėti reikšmės bylai. Kompleksinė ekspertizė nustato liudytojų ir nukentėjusiųjų psichinę, psichologinę ir somatoneurologinę būklę, jų gebėjimą atkurti turinčias reikšmės bylai aplinkybes tais atvejais, kai tardymo ir teismo institucijoms kyla abejonių dėl nurodytųjų asmenų psichikos pilnavertiškumo“ (Valstybės žinios, 1997).

Kaip matome, viena vertus, norminiai aktai aiškiai nustato pagrindinius psichologinės ekspertizės uždavinius. Tai liudytojų ir nukentėjusiųjų sugebėjimas duoti parodymus, nukentėjusiųjų sugebėjimas pasipriešinti, individualių būsenų, turinčių reikšmę bylai, nustatymas ir pan. Tačiau, kita vertus, šie uždaviniai suformuluoti

taip, kad teismas gali skirti pačias įvairiausias psichologines ekspertizes. Pavyzdžiui, kalbant apie kompleksinę ekspertizę nurodoma, kad gali būti nustatomi „psichikos sutrikimai, psichologiniai ypatumai ir somatoneurologiniai sutrikimai, kurie [...] gali turėti reikšmės bylai“. Tai nepaprastai platus uždavinių formulavimas. Nagrinėjant bylą gali būti reikšmingas praktiškai bet koks asmenybės bruožas arba bet kokia būseną. Teisėjui paliekama spręsti, kas gali turėti reikšmės bylai ir ar reikia konkrečiu atveju skirti ekspertizę.

Kas gali būti psichologu ekspertu

Baudžiamasis ir kiti procesiniai įstatymai nurodo, kad ekspertu gali būti tik žmogus, kuris turi specialiųjų žinių (ši nuostata taikoma ir psichologams). Kai kuriose šalyse nenustatoma jokių išankstinių formalių reikalavimų ekspertui. Teismas apklausia žmogų, susipažįsta su jo diplomais, licencijomis, darbo patirtimi, mokslinėmis publikacijomis, išsiaiškina, ar ekspertui teko anksčiau susidurti su panašiais atvejais ir tada sprendžia, ar gali jį apklausti kaip ekspertą ir pasitikėti jo išvadomis. Panašiai daroma ir mūsų šalyje, kai sunku nustatyti kokius nors formalius reikalavimus, keliamus ekspertui (pvz., sunku vienareikšmiškai pasakyti, kokį išsilavinimą turi turėti ekspertas grafologas).

Tačiau psichologinės ekspertizės atveju didelė reikšmė teikiama formaliems eksperto kompetencijos kriterijams. Toks ekspertas turi turėti aukštąjį psichologinį arba medicininį išsilavinimą ir specialųjį parengimą. Minėtas norminis aktas aiškiai nurodo, kokie specialistai gali atlikti ekspertizę ir nustato griežtus formalius reikalavimus jų specialiajam parengimui: „Ekspertizes atlieka tarnybos ekspertai, turintys gydytojo psichiatro arba klinikinio psichologo specialybę, išlaikę atestaciją ir gavę sertifikatą dirbti teismo psichiatru, psichologu ekspertu“ (Vals-

tybės žinios, 1997). Tokią įstatymo leidėjo poziciją nesunku suprasti. Teisėjui nėra lengva apsispręsti, kokias specialiąsias žinias turi vienas arba kitas psichologijos specialistas, kiek jis sugeba jas taikyti praktikoje ir pan.

Natūraliai kyla klausimas, kiek šiuo metu mūsų šalyje yra šiuos formalius reikalavimus atitinkančių teismo psichologų ekspertų. Kaip nurodo Valstybinės teismo psichiatrijos ir narkologijos tarnybos direktorius, iki nepriklausomybės atkūrimo Lietuvoje buvo tik vienas etatinis konsultantas psichologas, turintis teismo psichologo specializaciją, o 2002 m. buvo jau dešimt kvalifikuotų teismo psichologų (Daškevičius K., 2002). Tačiau kartu jis pažymi, kad vis didėjanti teismo psichologinių ekspertizių paklausa ima pranokti jų galimybes (ten pat). Be to, reikia pridurti, kad teismo psichologams tenka atlikti ne tik ekspertizes, bet ir teikti įvairias psichologines konsultacijas bylose. Tokių konsultacijų poreikis taip pat nuolat didėja. Pavyzdžiui, nuo 1996 m. iki 2000 m. minėtų konsultacijų skaičius padidėjo 3,29 karto (nuo 246 iki 809) (Daškevičius K., 2002). Taigi akivaizdu, kad psichologinių paslaugų poreikis teisės taikymo praktikoje didėja.

Kita vertus, mūsų manymu, Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1997 m. liepos 3 d. nutarimas Nr. 712 „Dėl Teismo psichiatriinės, narkologinės ir psichologinės ekspertizės organizavimo bei atlikimo tvarkos patvirtinimo“ pernelyg apriboja psichologų, galinčių atlikti teismo psichologines ekspertizes, skaičių. Nekyla abejonių, kad ekspertizei atlikti reikiamų specialiųjų žinių gali turėti ne tik klinikinio psichologo specializaciją turintis bei Valstybinėje teismo psichiatrijos ir narkologijos tarnyboje dirbantis specialistas. Kiekvienas psichologas (įgijęs vieną arba kitą specializaciją, praktikas arba mokslininkas) yra potencialus ekspertas ir savo kompetencijos ribose gali pateikti atsakymus į teismo iškeltus klausimus (Bersoff D. N., 2000;

Saks M. J., 1992; The European psychologist..., 2001). Papildyti šį norminį aktą skatina ir mūsų šalyje vykstanti teisinės sistemos reforma, kuri neabejotinai atveria kelią platesniam psichologinės ekspertizės taikymui (vadinasi, artimiausioje ateityje didės psichologų ekspertų, turinčių *įvairių specialiųjų žinių*, poreikis). Galiausiai reali praktika rodo, kad kai kada teismas gali pavesti atlikti psichologinę ekspertizę kitų tarnybų arba įstaigų psichologams (ne tik Valstybinei teismo psichiatrijos ir narkologijos tarnybai), be to, psichologinę ekspertizę gali prašyti paskirti gynyba (kuri gali kreiptis į bet kurią specialiųjų žinių turintį psichologą).

Teismo psichologų ekspertų pareigos ir teisės

Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimas „Dėl Teismo psichiatriinės, narkologinės ir psichologinės ekspertizės organizavimo bei atlikimo tvarkos patvirtinimo“ patikslina psichologų ekspertų teises ir pareigas. Pavyzdžiui, jis nustato, kad ekspertas privalo (Valstybės žinios, 1997):

1. Priimti tarnybos vadovybės, skyriaus viršininko arba vyresniojo komisijos eksperto jam pavestas atlikti teismo ekspertizes.
2. Pateikti objektyvią išvadą jam iškeltais klausimais.
3. Atvykti kviečiamas dalyvauti teismo posėdyje.
4. Nusišalinti nuo ekspertizės atlikimo, kai tam yra įstatyme numatytas pagrindas, apie tai informavęs tarnybos vadovybę, skyriaus viršininką ar vyresnįjį komisijos ekspertą ir ekspertizę paskyrusį asmenį.
5. Informuoti tarnybos vadovybę, skyriaus viršininką ar vyresnįjį komisijos ekspertą apie esminius pateiktos ekspertizei medžiagos įforminimo trūkumus, galinčius turėti įtakos tyrimui.
6. Pranešti tarnybos vadovybei apie faktus, įrodančius, kad būtina išplėsti pavestos eksper-

tizės atlikimą ar pavesti ekspertizę atlikti kitų specialybių ekspertams.

7. Išsaugoti visus ekspertizei pateiktus dokumentus.

8. Neskelbti parengtinio tardymo duomenų be paskyrusio teismo ekspertizę pareigūno ir tiriamojo asmens leidimo.

Kartu ekspertui suteikiamos gana plačios teisės: jam užtikrinama galimybė gauti visą reikiamą informaciją, išreikšti savo nuomonę nagrinėjamu klausimu, daryti poveikį bylos nagrinėjimui pateikiant savo nuomonę apie tuos bylos aspektus, kurie nėra tiesiogiai susiję su jam pateiktais klausimais, konsultuoti kitus proceso dalyvius ir pan. Nurodoma, kad ekspertas turi teisę (Valstybės žinios, 1997):

1. Susipažinti su ekspertizei paskirtos bylos medžiaga.

2. Išsirašyti arba kopijuoti bylos medžiagoje esančius duomenis, kurių reikia ekspertizei atlikti.

3. Prašyti paskyrusio ekspertizę asmens pateikti reikiamą papildomą medžiagą.

4. Paskyrusio ekspertizę asmens leidimu dalyvauti apklausiant kaltinamąjį, atliekant kitus tardymo veiksmus ir pateikti apklausiamiesiems klausimus, susijusius su ekspertize.

5. Prašyti teisėjo apriboti savo dalyvavimo teisme laiką tiek, kiek to reikia ekspertizei atlikti.

6. Būti posėdžio salėje bylos nagrinėjimo metu.

7. Atsisakyti pateikti išvadą, jeigu ekspertas nėra pakankamai kompetentingas atsakyti į jam iškeltus klausimus, kai stokojama ekspertizei pateiktos medžiagos arba nėra moksliskai pagrįstos metodikos, kuria vadovaujantis būtų galima atsakyti į pateiktus klausimus.

8. Susipažinti su savo apklausos protokolu ir pareikšti pastabas, įrašytinas į jį.

9. Pats surašyti savo atsakymus į apklausos protokolą.

10. Naudotis kvotėjo, tardytojo, prokuroro, teisėjo arba teismo paskirto vertėjo paslaugomis.

11. Savo iniciatyva pateikti teismui aplinkybes, kurios yra reikšmingos bylai, bet dėl kurių jam nebuvo užduota klausimų.

12. Pateikti atskirą išvadą, jeigu ji skiriasi nuo kitų ekspertų grupės narių nuomonės.

13. Įstatymo nustatyta tvarka apskūsti tardytojo, prokuroro, teismo, administracinio teisės pažeidimo bylą nagrinėjančios institucijos (pareigūno) veiksmus bei sprendimus, kurie pažeidžia jo teises ir teisėtus interesus.

14. Nelaukiant teismo nutarties dėl priverstinio gydymo perkelti tiriamuosius, kuriuos po atliktos stacionarinės ekspertizės rekomenduojama priverstinai gydyti gyvenamosios vietos psichiatrijos ligoninėje arba bendrais pagrindais, į gyvenamosios vietos psichiatrijos ligoninę, kur jie būtų toliau stebimi ir gydomi, o tiriamuosius, kuriuos rekomenduota gydyti ne priverstinai, išrašyti iš ekspertinio skyriaus apie tai informavus ekspertizę paskyrusias institucijas (ši nuostata netaikoma tiems tiriamiesiems, kuriems paskirta kardomoji priemonė – suėmimas arba kurie nuteisti laisvės atėmimo bausme).

15. Konsultuoti tardytoją, prokurorą, teisimą, administracinio teisės pažeidimo bylą nagrinėjančią instituciją (pareigūną) ir kitus asmenis, kad nutarime (nutartyje) dėl ekspertizės skyrimo būtų teisingai nustatyti bei suformuluoti klausimai ekspertui ir pateikta medžiaga, kurios reikia norint atsakyti į iškeltus klausimus, taip pat nurodyta, ar tikslinga skirti kokią nors ekspertizę.

16. Skirti ekspertizės atlikimo metu gydymą tiriamajam asmeniui, jeigu yra neatidėliotinių indikacijų.

Minėtas Vyriausybės nutarimas savotiškai papildė baudžiamojo ir kitų įstatymų apibrėžtas eksperto teises ir pareigas – nustato jam specialius draudimus, t. y. veiksmus, kurių ekspertas neturi teisės daryti (Valstybės žinios, 1997):

1. Atlikti jam pavestos ekspertizės be tarnybos vadovybės, skyriaus viršininko ar vyresniojo komisijos eksperto nurodymo.

2. Savarankiškai rinkti arba imti medžiagą (išskyrus medicinos dokumentaciją), kuri yra susijusi su byla, bet nepateikta jam įstatymų nustatyta tvarka.

3. Laikyti baudžiamosios, civilinės arba administracinio teisės pažeidimo bylos, kurioje atliekama ekspertizė, medžiagą ne tarnybinėse patalpose.

4. Savarankiškai kviešti kitus asmenis dalyvauti atliekant jam pavestą ekspertizę ir perduoti ją kitiems, neįtrauktiems į komisiją, tarnybos ekspertams.

5. Pateikti išvadas apie klausimus, išeinančius už jo kompetencijos ribų.

Susipažinę su tuo, kaip sureguliuotas teismo psichologo eksperto teisinis statusas, matome, kad, viena vertus, siekiama ekspertui suteikti kuo daugiau laisvės ir iniciatyvos taikant turimas specialiąsias žinias. Jis gali kelti naujus klausimus, pateikti savo atskirą išvadą, konsultuoti tardytoją, prokurorą, teismą, administracinio teisės pažeidimo bylą nagrinėjančią instituciją (pareigūną), kitus asmenis ir pan. Kita vertus, įstatymo leidėjas apriboja eksperto „teisinį savarankiškumą“. Čia turima omenyje, kad psichologas ekspertas gali neturėti specialiųjų teisinių žinių. Dėl to tokiais atvejais, kai teisinės žinios gali būti reikalingos arba kai eksperto teises apriboja procesinis įstatymas, jo savarankiškumas taip pat apribojamas (psichologas ekspertas negali atlikti ekspertizės be tarnybos vadovybės nurodymo, savarankiškai rinkti medžiagą, susijusią su byla, savarankiškai kviešti kitus žmones dalyvauti ekspertizėje ir pan.).

Psichologinės ekspertizės funkcijos

Psichologinė ekspertizė gali būti skiriama įvairiausiose situacijose. Ko gero, sunku surasti kokį nors asmenybės bruožą arba būseną, kuri negalėtų tapti teismo susidomėjimo objektu nagri-

nėjant vieną ar kitą bylą. Dėl to psichologui ekspertui gali būti užduodami patys įvairiausi klausimai. Šių klausimų pobūdis priklauso nuo teismų praktikos ir psichologinės ekspertizės išsivystymo konkrečioje šalyje. Galima sakyti, kad santykinai plačiau psichologinės ekspertizės yra taikomos bendrosios teisės šalyse (joms priskiriama Didžioji Britanija, JAV ir daugelis kitų angliškai kalbančių šalių), kur teisminis ginčų nagrinėjimas yra rungtyniškas. Pavyzdžiui, kaip pažymi kai kurie autoriai, JAV psichologai atlieka teismo ekspertizės daug dažniau ir daug įvairesniais klausimais negu daugumos kitų šalių psichologai (Ainsworth P. B., 1998).

Paprastai teismo bendradarbiavimas su psichologu prasideda nuo kvietimo dalyvauti psichiatrinėse ekspertizėse (ypač nustatant asmens nepakaltinamumą). Vėliau psichologui ekspertui teismo užduodami klausimai greitai plečiasi, apima vis naujus aspektus, kurie nėra tiesiogiai susiję su baudžiamąja teise. Paprastai kuo daugiau skiriama psichologinių ekspertizių, kuo jos įvairesnio pobūdžio, tuo lengviau teismas „atranda“ naujų jam svarbių klausimų, į kuriuos gali atsakyti psichologas ekspertas. Šalyse, kuriose psichologinė ekspertizė buvo pradėta taikyti anksčiau, ekspertui užduodami tokie klausimai, kurių mūsų teismas kol kas dar neužduoda (pvz., ar galėjo suimamas žmogus tinkamai suprasti jam perskaitytas teises, ar žmogus, atsisakęs advokato pagalbos, sugebėjo pakankamai suprasti šio savo sprendimo reikšmę ir pan.). Tačiau tai nereiškia, kad tokie klausimai nėra svarbūs mūsų šalies teisinei praktikai. Psichologinė ekspertizė yra dinamiškas, greitai besivystantis reiškinys, ir psichologai kviečiami atlikti ekspertizės vis įvairesniais atvejais (Ainsworth P. B., 1998; Blau T. H., 1998). Todėl galima tikėtis, kad tos psichologinės ekspertizės, kurios šiuo metu mūsų šalyje kol kas nėra atliekamos, bus skiriamos artimiausiu metu.

Psichologinės ekspertizės uždaviniai yra be galo įvairūs. Tačiau kad ir kokie įvairūs būtų ekspertams užduodami klausimai, atliekant psichologines ekspertizes keliami ir bendrieji tikslai. Atsižvelgiant į tai, kokius bendruosius tikslus kelia teismas, skirdamas psichologinę ekspertizę, galima nurodyti tris pagrindines jos funkcijas: 1) asmens sugebėjimų tyrimas; 2) bendras asmenybės tyrimas; 3) individo būsimo elgesio prognozavimas. Aptarkime jas detaliau.

Asmens sugebėjimų tyrimas

Psichologinių ekspertizių, kuriomis siekiama nustatyti individualius asmenybės sugebėjimus, gali būti labai daug ir jos gali būti labai įvairios (Ackerman M. J., 1999; Arrigo B. A., 2000; Blau T. H., 1998; Dutton D. G., McGregor B. M. S., 1992; Juškevičiūtė J., 1998; McCormack H., 1996; Melton G. B. et al., 1987; Ogloff J. R. P. et al., 1992):

1. Liudytojo sugebėjimo duoti parodymus įvertinimas (sugebėjimas suvokti įvykius ir atkurti bylai reikšmingas aplinkybes).

2. Kaltinamojo sugebėjimo stoti prieš teismą įvertinimas.

3. Kaltinamojo sugebėjimo pripažinti arba nepripažinti savo kaltę įvertinimas.

4. Asmenybės veiksnio įvertinimas civilinėse bylose (sugebėjimas gyventi ir tvarkyti savo reikalus savarankiškai).

5. Sugebėjimo auklėti savo vaikus įvertinimas (sprendžiant tėvystės ir motinystės teisių atėmimą arba globos skyrimą esant skyryboms).

6. Nepilnamečio emancipacijos (sugebėjimas savarankiškai tvarkyti savo reikalus) įvertinimas.

7. Nukentėjusiojo sugebėjimo stoti prieš teismą ir duoti parodymus įvertinimas.

8. Nukentėjusiojo sugebėjimo pasipriešinti fiziniam arba psichiniam spaudimui sprendžiant bylą įvertinimas.

9. Sugebėjimo pasipriešinti taikomai prievartai įvertinimas įtraukiant asmenį į pros-

tituciją arba atimant jam priklausantį turtą ir pan.

Visais minėtais atvejais teismą domina vienas arba kitas asmens (teisiamojo, liudytojo, nukentėjusiojo) sugebėjimas. Galutinis teismo sprendimas priklauso nuo atsakymo į klausimą, sugeba ar nesugeba asmuo susidoroti su tam tikra problema: kažką suprasti (vaikas liudytojas – suaugusiųjų veiksmus), kažkam pasipriešinti (daromam spaudimui), kažką atlikti (auklėti vaikus, tvarkyti savo reikalus). Šie sugebėjimai gali būti labai įvairūs, tačiau psichologo eksperto vaidmuo juos tiriant iš esmės yra tas pats. Psichologui tenka:

1. Ištirti problemą, su kuria susidūrė asmuo (kaltinamasis, nukentėjusysis arba civilinio ginčo šalis).

2. Išaiškinti, kokius reikalavimus asmeniui kelia minėta problema.

3. Nustatyti, kokius sugebėjimus turi turėti asmuo, kad galėtų susidoroti su iškilusia problema.

4. Nustatyti, ar asmuo turi tokius sugebėjimus.

Bendras asmenybės tyrimas

Įstatymas reikalauja, kad įvertinant asmens kaltę būtų atsižvelgta į jo asmenybės ypatumus ir nusikaltimo padarymo aplinkybes. Šis reikalavimas yra labai reikšmingas. Teismas turi ne tik nustatyti patį teisės pažeidimo faktą, bet ir *suprasti* tai, kodėl ir kaip buvo padarytas nusikaltimas. Kitaip tariant, teismas turi suprasti vidinius nusikaltimo padarymo aspektus: nusikaltėlio motyvus, kurie paskatino padaryti nusikaltimą, emocinius išgyvenimus, pastangas išvengti nusikaltimo, savo nusikalstamų veiksmų vertinimą ir pan. Jeigu teismas nesupranta, kodėl buvo padarytas nusikaltimas, nesupranta nusikaltėlio vidinio pasaulio, jam paprasčiausiai bus sunku visapusiškai įvertinti asmens kaltę. Taigi šiuo atveju turi būti įvertinami ne tam tikri asmenybės aspektai (pvz., vieni arba kiti sugebėjimai), o visa asmenybė.

Būtinybė suprasti ir įvertinti asmenybę gali atsirasti gana įvairiose situacijose:

1. Kai proceso dalyvis (teisiamasis, nukentėjusysis arba liudytojas) elgiasi keistai, neadekvačiai reaguoja į susiklosčiusią situaciją. Teismas gali nesuprasti tokio keisto asmens elgesio priežasčių, todėl jam gali būti neaišku, kaip reikia vertinti asmens pasisakymus arba veiksmus.

2. Kai tam tikras asmens poelgis labai prieštarauja jo įprastam elgesiui. Tarkime, teismui nekyla didelės nuostabos, kai žiaurų nusikaltimą padaro recidyvistas, bet tokia nuostaba ir neaiškumas gali kilti tada, kai žiaurų nusikaltimą įvykdo nepriekaištingos reputacijos žmogus.

3. Kai asmuo itin šiurkščiai pažeidžia įstatymą, kai nusikaltimas padaromas nepaisant labai griežtų įstatymo sankcijų esant mažai tikimybei bausmės išvengti (pvz., nužudymas).

4. Kai kaltinamasis pasižymi kokiomis nors neįprastomis savybėmis (pvz., jis gali turėti tam tikrų psichikos sutrikimų). Šie sutrikimai gali būti ne tokie dideli, kad asmenį būtų galima pripažinti nepakaltinamu, tačiau jie daro pakankamai didelį poveikį jo elgesiui.

5. Kai asmuo išgyvena išimtinės, ypatingas būsenas, pakliūva į labai sudėtingas situacijas.

Visais minėtais atvejais svarbu adekvačiai suprasti teismo ir psichologo eksperto santykį. Psichologas negali bandyti „pakeisti“ teisėjo, o teisėjas negali atsiriboti nuo teisiamojo asmenybės supratimo ir palikti šį uždavinį tik psichologui. Pastarojo vaidmuo yra ne išlaisvinti teisėją nuo būtinybės suprasti teisiamąjį, o priešingai – padėti teisėjui jį kuo geriau suprasti. Atsižvelgiant į tai formuluojami tipiniai teismo klausimai psichologui: 1) Kokie yra nusikaltimo padarymo motyvai? 2) Kokie asmenybės bruožai padarė esminį poveikį kaltinamojo elgesiui nusikaltimo metu? 3) Kokį psichinį sutrikimą turi asmuo ir kokį poveikį jo elgesiui padarė šis sutrikimas? 4) Kokią moralinę (psichologinę) žalą aukai padarė nusikaltimas? ir pan.

Kokį poveikį teismo sprendimui daro sėkmingas kaltinamojo asmenybės ypatumų atskleidimas? Kaip rodo atliktų tyrimų rezultatai, teisėjo ir psichologo eksperto bendradarbiavimas, psichologo pastangos padėti teisėjui kuo geriau suprasti kaltinamojo asmenybę paprastai sušvelnina jam skiriamą bausmę. Tai gali įvykti dėl tokių pagrindinių priežasčių (Melton G. B. et al., 1987). Pirma, nuodugnesnis nusikaltimo psichologinių aplinkybių ištyrimas padeda teisėjui įveikti fundamentalią atribucijos klaidą. Kaip žinoma, būtinė arba sveiko proto psichologija linkusi gerokai pervertinti asmenybės ir nepakankamai įvertinti situacijos reikšmę aiškinant žmogaus elgesio ypatumus. Tuo tarpu kruopštus nusikaltimo tyrimas detaliau atskleidžia situacijos vaidmenį ir skatina teisėją manyti, kad teisiamasis yra kaltas mažiau, negu jam atrodė anksčiau. Antra, teisėjo požiūrį į kaltinamąjį gali sušvelninti empatijos sužadindimas. Kuo teisėjas daugiau sužinos apie kitą žmogų, tuo lengviau galės įsijausti į jo padėtį, pažiūrėti į aplinkinį pasaulį, iškilusias problemas jo akimis. Tai savo ruožtu gali padėti tiksliau įvertinti kaltinamojo veiksmus ir skatinti didesnę atlaidumą. Trečia, geresnis susipažinimas su kaltinamojo asmenybe ir realesnis įsivaizdavimas, kaip buvo padarytas nusikaltimas, gali sumažinti „atlygio troškimą“. Mat teisėjai neretai paskiria griežtesnę bausmę protestuodami prieš patį nusikaltimą ir nepakankamai įsigilinę į tai, kokia iš tikrųjų yra asmens kaltė, kokį poveikį jam padarys bausmė, ar ji pakeis situaciją ir pan. Tokią teisėjų reakciją dažniausiai nulemia tai, kad jie „mato nusikaltimą, bet nemato jį padariusio nusikaltėlio“ (pvz., stiprus pasipiktinimas slopina sugebėjimą ir norą suprasti, kaip viskas vyko iš tikrųjų).

Asmens būsimos elgesio prognozavimas

Priimant sprendimą teismui neretai tenka atsižvelgti į priemones, kurios bus taikomos teisia-

majam. Daugeliu atvejų teisėjas skiria teisiamajam arba laisvės atėmimą, arba kitas su laisvės atėmimu nesusijusias priemones. Įstatymas suteikia teisėjui ir teisę savo nuožiūra nustatyti laisvės atėmimo bausmės trukmę. Skirdamas bausmę teisėjas turi vadovautis įstatymo numatytais tikslais. Tarp šių tikslų yra ir prevencinis – užkirsti kelią tolesniems nusikaltimams, ir korekcinis – suformuoti pagarbą įstatymui. Taigi prieš priimant galutinį sprendimą teisėjui reikia numatyti, kokį poveikį turės viena ar kita bausmė. Tačiau šį laukiamą taikomų teisinių poveikio priemonių rezultatą bus galima įvertinti tik po ilgesnio arba trumpesnio laiko. Kartais reikia nemažai laukti, kol bus galima nustatyti, ar taikyta poveikio priemonė iš tikrųjų turėjo realų efektą. Pavyzdžiui, jeigu skyrybų byloje, vadovaudamasis vaiko interesais, teismas priėmė sprendimą, kad po skyrybų vaikui bus geriau gyventi su motina, gali tekti laukti keletą metų kol paaiškės, ar tas sprendimas buvo teisingas. Vienas arba kitas tokio prognostinio sprendimo variantas pasirenkamas atsižvelgiant į tai, kas gali įvykti artimesnėje arba tolimesnėje ateityje.

Prognostinį sprendimą dažniausiai tenka priimti tada, kai nuteistasis sąlyginai paleidžiamas iš laisvės atėmimo vietos (pagal LR BK 77 straipsnį „Lygtinis atleidimas nuo laisvės atėmimo bausmės prieš terminą ir neatliktos laisvės atėmimo bausmės dalies pakeitimas švelnesne bausme“) (Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas, 2003). Įstatymas nurodo, kad asmenį, atliekantį laisvės atėmimo bausmę, teismas gali lygtinai atleisti nuo bausmės prieš terminą arba neatliktą laisvės atėmimo bausmės dalį pakeisti švelnesne bausme, jeigu šis asmuo savo elgesiu ir darbu bausmės atlikimo metu įrodė, kad jam galima taikyti minėtas lengvatas. Teisėjas, prieš priimdamas tokį sprendimą, turi numatyti, kaip nuteistasis elgsis ateityje. Aišku, priimant šį prognostinį sprendimą teisėjui labai praverstų psichologo pagalba, nes tokiu atveju lengva apsi-

rikti. Tarkime, teisėjas nuteisė lygtinai žmogų, kuris pirmą kartą padarė smurtinį nusikaltimą. Įvertinęs nusikaltimo aplinkybes ir teisiamojo asmenybę teisėjas priėjo prie išvados, kad tas asmuo gali pasitaisyti be realaus laisvės atėmimo. Žmogus buvo paleistas teismo salėje, tačiau praėjus neilgam laikui jis padarė kitą smurtinį nusikaltimą. Galima įsivaizduoti, kokia sunki atsakomybė tada „gula“ ant teisėjo pečių. Jam turėtų būti nemalonu, kad jis neparodė reikiamos įžvalgos ir „neperkando“ teisiamojo, kuris pasirodė esąs daug blogesnis negu teisėjas manė. Bet dar didesnę atsakomybę jis turėtų jausti dėl naujojo nukentėjusiojo. Juk jis nebūtų sužalotas ir kentėjęs, jeigu teisėjas būtų priėmęs griežtesnį sprendimą – paskirti teisiamajam laisvės atėmimą.

Atrodytų, teisėjas visada gali išvengti tokių klaidų skirdamas teisiamajam kuo griežtesnę bausmę. Tada niekas negalės jam pasakyti, kad jis kažko nepadarė. Bet tokiu atveju labai brangią kainą gali tekti mokėti visiems teisiamiesiems. Juk griežta bausmė būtų skiriama ir tiems asmenims, kuriems įstatymo keliami tikslai gali būti pasiekiami paprasčiau – be laisvės atėmimo. Svarbu ir tai, kad toks teisėjas nusižengtų įstatymui dar vienu aspektu. Kaip žinoma, žvelgiant iš nekaltumo prezumpcijos pozicijų bet kokia abejonė turi būti traktuojama kaltinamojo naudai. Jeigu konkrečiu atveju gali būti paskirta ir griežtesnė, ir švelnesnė bausmė, o teisėjas abejoja, kokią bausmę reikėtų skirti, jis turėtų pasirinkti švelnesnę. Tuo tarpu vengiantis atsakomybės teisėjas visada sieks skirti tik kuo griežtesnę bausmę.

Patekus į tokią prieštaringą situaciją teisėjui gali prireikti psichologo patarimo, kuris padėtų priimti atsakingą prognostinį sprendimą. Teisėjas gali užduoti psichologui klausimų apie tai, ar konkrečiam asmeniui gali būti veiksmingos psichokorekcinės poveikio priemonės, kokius padarinius vaiko asmenybei turės tėvų skyrybos,

kaip paveiks asmens tolesnį gyvenimą reali laisvės atėmimo bausmė, ar išėjęs į laisvę nuteistas bus pavojingas aplinkiniams ir pan. (Blackburn R., 2000; Blau T. H., 1998; Melton G. B. et al., 1987).

Kitų šalių patirtis rodo, kad panašiais atvejais teisėjai labai noriai skiria prognostines ekspertizes (tada jau psichologas perima atsakomybę už galimus klaidingos prognozės padarinius). Reikia pabrėžti, kad psichologo eksperto pozicija šioje situacijoje turi būti labai aiški. Atsakydamas į prognostinius teismo klausimus psichologas turėtų: 1) atkreipti teismo dėmesį į tokių prognozių problemišumą (kartais nėra lengva numatyti, kaip žmogus pasielgs po kelių dienų, o prognozuoti jo elgesį po kelių mėnesių arba metų gali būti labai sunku); 2) pateikti teismui moksliniais tyrimais pagrįstą informaciją apie tai, su kokiais asmenybės bruožais gali būti susietas nepageidautinas (pvz., smurtinis) elgesys; 3) pateikti teismui psichologinius duomenis, kurie gali būti naudingi svarstant prognostinį sprendimą; 4) visais atvejais, kai prognozių pateikimas tampa problemiškas, atsisakyti atlikti eksperto funkcijas.

Kai kurios psichologinės ekspertizės atmainos

Asmens riboto pakaltinamumo įvertinimas

Mūsų įstatymo leidėjas naujajame baudžiamajame įstatyme įvedė labai svarbų „riboto pakaltinamumo“ institutą. Pavyzdžiui, naujojo (įsigaliojusio nuo 2003 m. gegužės 1 d.) LR baudžiamojo kodekso 18 straipsnis nurodo: „1. Asmenį teismas pripažįsta ribotai pakaltinamu, jeigu darydamas šio kodekso uždraustą veiką tas asmuo dėl psichikos sutrikimo, kuris nėra pakankamas pagrindas pripažinti jį nepakaltinamu, negalėjo visiškai suvokti pavojingo nusikalstamos veikos

pobūdžio ar valdyti savo veiksmų. 2. Asmuo, padaręs baudžiamąjį nusizengimą, neatsargų arba nesunkų ar apysunkį tyčinį nusikaltimą ir teismo pripažintas ribotai pakaltinamu, atsako pagal baudžiamąjį įstatymą, tačiau bausmė jam gali būti švelninama remiantis šio kodekso 59 straipsniu, arba jis gali būti atleistas nuo baudžiamosios atsakomybės ir jam taikomos šio kodekso 67 straipsnyje numatytos baudžiamojo poveikio priemonės arba šio kodekso 98 straipsnyje numatytos priverčiamosios medicinos priemonės. 3. Asmuo, padaręs sunkų arba labai sunkų nusikaltimą ir teismo pripažintas ribotai pakaltinamu, atsako pagal baudžiamąjį įstatymą, tačiau bausmė jam gali būti švelninama remiantis šio kodekso 59 straipsniu“ (Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas, 2003).

Kaip matome, šis straipsnis numato galimybę švelninti bausmę nustačius, kad asmuo „negalėjo visiškai suvokti pavojingo nusikalstamos veikos pobūdžio ar valdyti savo veiksmų“. Be to, reikia atkreipti dėmesį į tai, kad įstatymo formuluotė numato gana plačias galimybes pripažinti ribotą asmens pakaltinamumą ir taikyti šį įstatymą. Palyginus jį su atitinkamu Vokietijos įstatymu (kur ribotas pakaltinamumas pripažįstamas tada, kai „nusikaltėlio sugebėjimas suvokti savo veiksmų neteisėtumą [...] darant nusikaltimą buvo *ženkliai sumažėjęs*“) (Strafgesetzbuch, 2000) galima pasakyti, kad Lietuvoje ribotą pakaltinamumą pripažinti yra daug lengviau negu Vokietijoje.

Riboto pakaltinamumo teisinio instituto įvedimas – tai humanistinio požiūrio, atsižvelgiant į individualias žmogaus savybes, pergalė. Tačiau pradėjus veikti naujajam įstatymui, atsiras ir tam tikrų sunkumų. Jie susiję su tuo, kad teisėjui iškeliama visiškai nauja užduotis. Anksčiau nustačius, kad asmuo pakaltinamas, teisėjas galėjo jį traktuoti kaip visiškai normalų žmogų. Dabar iš teisėjo kai kuriais atvejais bus reikalaujama kitokio požiūrio – jis turės suprasti ribotai

pakalrinamo asmens vidinį pasaulį, atsakyti į klausimą, kaip tas asmuo iš tikrųjų suvokia savo veiksmus ir kiek gali juos valdyti. Tokiais atvejais teisėjui bus labai reikalinga psichologo pagalba. Taigi nekyla abejonių, kad naujojo baudžiamojo kodekso įsigaliojimas iš karto ženkliai padidins psichologinės ekspertizės poreikį.

Kalrinamojo būsenos nusikaltimo situacijoje ir staigaus didelio susijaudinimo įvertinimas

Staigus ir neteisingas įžeidimas arba pažeminimas gali taip sukristi žmogui, kad jis gali atlikti tokius veiksmus, kurių niekada nedarydavo anksčiau. Natūralu, kad šiuo ir kitais panašiais atvejais įstatymo leidėjas numato mažesnę asmens atsakomybę. Pavyzdžiui, didelis susijaudinimas, kurį sukėlė neteisėti nukentėjusiojo veiksmai, gali būti švelninanti aplinkybė bet kokio nusikaltimo atveju. Be to, įstatymo leidėjas išskiria vieną itin svarbų atvejį, kai labai susijaudinus nužudoma. 130 LR BK straipsnis nustato, kad tas, kuris nužudė žmogų staiga labai susijaudinęs dėl neteisėto ar itin įžeidžiančio jį arba jo artimąjį nukentėjusiojo asmens poelgio, yra baudžiamas laisvės atėmimu iki šešerių metų (Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas, 2003). Tai kur kas švelnesnė sankcija palyginti su 129 LR BK straipsniu, numatančiu už nužudymą laisvės atėmimą nuo penkerių iki dvidešimties metų, o kai nusikaltimas yra padarytas sunkinančiomis aplinkybėmis – tai ir iki gyvos galvos. Galima pridurti, kad staigiai kilęs didelis susijaudinimas – tai teisinis terminas, kuriuo apibūdinamas tam tikras psichologinis reiškinys – afektas arba „emocinis sproginimas.“

Specialiojoje psichologinėje ir psichiatrinėje literatūroje skiriama keletas emocinio susijaudinimo pasireiškinio laipsnių (Кудрявцев И. А., 1999; Мамайчук И. И., 2002; Сафуанов Ф. С., 2001): 1) patologinis afektas (tai pats didžiausias susijaudinimo laipsnis

arba „kraštutinė susijaudinimo būseną“); 2) fiziologinis afektas (tai jau silpnesnis ir „normalesnis“ susijaudinimo laipsnis); 3) emocinės reakcijos (būsenos), nesiekiančios afekto lygio, bet apribojančios asmens elgesio suvokimą ir kontrolę; 4) emocinės reakcijos (būsenos), nedarantios esminio poveikio asmens elgesio suvokimui ir kontrolei. Šių emocinio susijaudinimo laipsnių atskyrimas yra labai svarbus nagrinėjant nusikaltimo sudėties subjektyviuosius aspektus. Tarkime, nustačius patologinį afektą asmuo gali būti pripažintas nepakalrinamu padarius nusikaltimą. Fiziologinis afektas gali būti pripažintas asmens kaltę švelninančia aplinkybe. Tačiau įvertinti kalrinamojo būseną nusikaltimo metu yra nelengva, kadangi reikia rekonstruoti buvusius asmens išgyvenimus (Ackerman M. J., 1999).

Galima pasakyti, kad psichologai, psichiatrai ir teisininkai įdėjo nemažai pastangų norėdami surasti formalius kriterijus, kurie leistų atskirti stiprius, nesuvaldomus afektus nuo silpnesnių. Buvo kreipiamas dėmesys į tai, kiek asmuo yra išsekęs po emocinio „sprogimo“ (pvz., užmiega ar ne), ar jis gali atsiminti, kas įvyko (yra didelių spragų ar jis atsimena beveik viską), kiek buvo keistų poelgių, pasisakymų ir pan. Tačiau tyrimų rezultatai parodė, kad visi šie požymiai nėra būtinais susiję su išgyvenamu afektu. Pavyzdžiui, neretai pasitaiko stiprių afektų, po kurių žmogus ne tik nepraranda atminties, bet, priešingai, nepaprastai aiškiai atsimena kiekvieną savo elgesio detalę (Кудрявцев И. А., 1999). Kita vertus, vienus savo poelgius asmuo gali gana neblogai kontroliuoti net ir būdamas stipraus afekto būsenos, kitus nepakankamai kontroliuoja net ir nestipriai susijaudinęs. Dėl to teisėjas turi suprasti, ką nusikaltimo metu išgyveno kalrinamasis, pamatyti visą nusikalstamą įvykį jo akimis ir tuo (o ne tam tikrais formaliais elgesio požymiais) remdamasis nustatyti, koku laipsniu asmuo galėjo valdyti savo elgesį. Psichologas ekspertas šioje situacijoje teisėjui gali padėti – pateikti jam kiek galima deta-

lesnį kaltinamojo elgesio ir išgyvenimų aprašymą. Tačiau psichologas jokiū būdu neatlaisvina teisėjo nuo pareigos suprasti kaltinamąjį.

Asmens sugebėjimo dalyvauti baudžiamajame procese įvertinimas

Baudžiamasis procesas kelia įvairius ir neretai gana didelius reikalavimus jo dalyviams. Įtariamąjį arba kaltinamąjį jis verčia gintis, paneigti savo kaltumo įrodymus (todėl baudžiamojo proceso dalyviams reikia spręsti labai sudėtingus ir atsakingus uždavinius). Kai dėl vienu ar kitu priežasčių teismasis negali visavertiškai dalyvauti nagrinėjant bylą, baudžiamasis (kaip ir kiti procesai) numato proceso sustabdymą. Tokiais atvejais teismas gali paskirti psichologinę ekspertizę, kurios tikslas – išsiaiškinti, ar asmuo supranta, kas vyksta teisme, kas yra pagrindiniai teismo nagrinėjimo subjektai, kokie jų tikslai, kokie gali būti jo veiksmų padariniai ir pan. (Blau T. H., 1998; Ogloff J. R. P. et al., 1992). Paprastai teismąjį gina advokatas. Dėl to itin svarbus yra asmens sugebėjimas bendradarbiauti su savo advokatu (teismasis turi būti geras advokato „padėjėjas“, sugebėti greitai suprasti, ko pastarasis nori, pateikti jam reikalingą informaciją, atsižvelgti į jo patarimus ir nurodymus). Įvertinti visus šiuos asmens sugebėjimus nėra lengva (tai priklauso nuo psichologo gebėjimo pamatyti visą procesą kaltinamojo akimis, taip pat nuo detalaus teismo proceso ypatumų supratimo). Galima pridurti, kad siekiant geriau nustatyti asmens sugebėjimus suprasti teismo procesą buvo sukurtos specialios psichologinio įvertinimo metodikos (Ackerman M. J., 1999; Blau T. H., 1998; Lipsitt P. et al., 1971).

Proceso šalių sugebėjimo duoti parodymus įvertinimas

Viena svarbiausių kaltinamojo, liudytojo arba nukentėjusiojo dalyvavimo teismo procese for-

mų yra parodymų davimas. Visi jie gali turėti informacijos, galinčios suvaidinti labai svarbų vaidmenį spendžiant bylą. Duoti parodymus yra liudytojo ir nukentėjusiojo pareiga, juos gali duoti ir kaltinamasis (tačiau jis gali to atsisakyti). Parodymų davimas teismo arba tardymo metu yra sudėtinga ir neretai labai įtempta situacija. Pavyzdžiui, iš kaltinamojo bandoma sužinoti faktus, kurie gali būti panaudoti prieš jį patį. Liudytojui tenka atsilaikyti prieš gynybos ir kaltinimo klausimus, priešintis bandymams sudaryti išpūdį, kad jo parodymai yra nepatikimi arba prieštaringi. Be to, liudytojas išspėjamas apie atsakomybę (taip pat ir baudžiamąją) už neteisinių parodymų davimą.

Sugebėjimo duoti parodymus nustatymas pirmiausia yra labai svarbus pačiam kaltinamajam užtikrinant jo gynybos teises. Kita vertus, tai svarbu ir teismui užtikrinant nešališką bylos tyrimą (pvz., vertinant kaltinamojo parodymus ir jo veiksmus teismo metu). Tą patį galima pasakyti ir apie kitus teismo proceso dalyvius – liudytoją ir nukentėjusįjį. Jų parodymai yra labai svarbūs nustatant nusikaltimo padarymo aplinkybes. Teismui svarbu nustatyti, ką žino liudytojas. Tačiau teismui taip pat ne mažiau svarbu, ar *dabartinė* liudytojo (kaltinamojo, nukentėjusiojo) būseną leidžia remtis jo parodymais. Teismo klausimas psichologui ekspertui šiuo atveju gali būti suformuluotas taip: „Ar liudytojo (kaltinamojo, nukentėjusiojo) psichologinės savybės bei jo būseną leidžia jam duoti išsamius ir teisingus parodymus?“

Įtariamąjo ir kaltinamojo sugebėjimo suprasti ir pasinaudoti savo teise atsisakyti parodymų davimo įvertinimas

Jeigu asmeniui pateiktas kaltinimas, tas asmuo gali gintis, neigti savo kaltę ir pan. Teisės istorija parodė, kad teisė gintis yra labai svarbi ne tik pačiam kaltinamajam (įtariamajam), bet ir įstatymui, teisingumui. Aktyvi gynyba svarbi užtik-

rinant tiesos išaiškinimą. Tik aktyvios gynybos sąlygomis galima tikėtis, kad bus išaiškintos visos nusikalstamo įvykio aplinkybės (tiek liudijančios asmens kaltumą, tiek patvirtinančios jo nekaltumą). Dėl to nuo pat pirmosios proceso minutės kaltinamajam turi būti užtikrinta galimybė laisvai rinktis – prisipažinti ar tylėti, aktyviai padėti ar trukdyti teismui ir pan. Prisipažinti kaltinamajam daugeliu atvejų yra lengviau negu gintis. Gintis – reiškia atlaikyti psichologinį spaudimą. Kaltinamajam nėra lengva atsakyti į vis naujus arba tuos pačius besikartojančius klausimus žinant, kad kiekvienas neatsargus žodis gali būti nukreiptas prieš jį, matyti, kad tardytojas netiki nė vienu jo žodžiu. Jam taip pat gali būti nelengva atsispirti pagundai įtikti tardytojui, nuo kurio dabar priklauso jo likimas. Pagaliau kaltinamajam nėra lengva ilgą laiką būti nuolatinės nežinomybės būsenos. Dėl to gali atsirasti noras prisipažinti, pasakyti taip, kaip to nori tardymas, ir nutraukti nepakeliamą nežinomybės bei neapibrėžtumo būseną. Tačiau toks prisipažinimas toli gražu ne visada reiškia, kad atskleidžiama tiesa. Tai gali būti visiškai nekaltas asmens prisipažinimas įvykdžius nusikaltimą, arba toks įvykių pavaizdavimas, kurį nori išgirsti kaltinimas. Taigi prieš prisipažindamas įvykdęs nusikaltimą kaltinamasis turėtų labai gerai žinoti savo teisę gintis ir suprasti, kad jis jos atsisako. Be to, jo sprendimas prisipažinti turėtų būti racionalus ir savanoriškas (o ne spaudimo ir grasinimų padarinys).

Kaip žinoma, suimamam įtariamajam turi būti perskaitytos jo teisės. Jeigu šis būtinas veiksmas nėra atliktas, teismas gali nenagrinėti tokiu būdu surinktų įrodymų. Dėl to daugelis šalių numato specialų išpėjimą įtariamajam, kad jis gali neatsakinėti į tardytojo arba policininko klausimus ir kad viskas, ką jis pasakys, gali būti panaudota prieš jį. Pavyzdžiui, JAV suimamam asmeniui perskaitomas specialus Mirandos išpėjimas, kurio svarbiausia dalis kaip tik ir yra praneši-

mas, kad suimamasis gali tylėti ir kad viskas, ką jis pasakys, gali būti panaudota prieš jį patį. Tokios procedūros įvedimas buvo didelis žingsnis į priekį užtikrinant tiek asmens teises, tiek teisingumą. Tačiau ar šis išpėjimas užtikrina, kad asmuo visiškai supranta savo teisę gintis, neigti jam pateiktus kaltinimus? Atlikti tyrimai parodė, kad taip yra toli gražu ne visada. Pavyzdžiui, suėmimo metu būdamas kraštutinio susijaudinimo būsenos žmogus dažnai tiesiog nesugeba išsigilinti į jam greitai skaitomo teksto turinį, nesupranta kai kurių žodžių arba sakinių. Tai davė gynybai naują galingą impulsą. Kiekvieną kartą, kai įtariamieji, perskaičius jiems jų teises, nepaisydami teisės tylėti visgi davė parodymus policijai, jų advokatai pradėjo įrodinėti, kad ginamieji jiems skaitant jų teises buvo pavargę, išsigandę, patyrė policijos spaudimą ir dėl to nesuprato savo teisių. Tuo pagrindu reikalaujama, kad būtų atlikta psichologinė ekspertizė. Teismai pradėjo jas skirti prašydami ekspertus nustatyti, ar galėjo įtariamasis jam skaitomas savo teises suprasti. Buvo parengta įvairių sugebėjimo suprasti ir pasinaudoti savo teisėmis ekspertizės atlikimo metodikų (Ackerman M. J., 1999; Lipsitt P. D. et al., 1971; Ogloff J. R. P. et al., 1992).

Civilinis procesas. Asmens veiksnio įvertinimas

Civilinis įstatymas suteikia žmogui daugybę įvairiausių teisių: jis gali disponuoti savo turtu, apginti savo nuosavybės teises, sudaryti sandorius ir pan. Tačiau kartu reikia pažymėti, kad civiliniai santykiai darosi vis sudėtingesni, keliami vis didesni reikalavimai asmens sugebėjimui tinkamai naudotis šiomis savo teisėmis. Tuo pačiu metu egzistuoja nemažai aplinkybių (pvz., įvairios psichikos ir kitos ligos, įgimti defektai, sužalojimai), kurios gali sutrukdyti jam tai padaryti. Visais šiais atvejais susiduriama su būtinybe įvertinti, ar asmuo gali pats pasirūpinti savo

reikalais (Blau T. H., 1998). Jeigu asmuo tokio sugebėjimo neturi (arba jis yra nepakankamas), kyla globos ar rūpybos paskyrimo klausimas. Kažkas kitas turi pasirūpinti tokiu asmeniu, už jį ir jo vardu tvarkyti visus reikalus.

Asmens neveiksnumo pripažinimas yra viena sudėtingiausių teismo užduočių. Veiksnumo panaikinimas arba apribojimas gali būti siejamas su asmens psichikos sutrikimu ar priklausomybėmis (alkoholizmu, narkomanija). Tačiau psichikos sutrikimo konstatavimas (kaip ir pakaltinamumo atveju) nereiškia, kad automatiškai bus pripažintas asmens neveiksnumas. Daugeliu atvejų žmonės, turintys psichikos sutrikimų, sugeba adaptuotis prie aplinkos ir sėkmingai gyventi savarankiškai. Taigi sprendžiant neveiksnumo pripažinimo arba apribojimo klausimą reikia nustatyti, ar iš tikrųjų psichikos sutrikimas tiek pažeidžia asmens funkcionavimą, kad jis nesugeba savarankiškai spręsti savo problemų. Tačiau šiuo atveju iškyla viena rimta problema – kol kas nėra vieningų ir aiškių standartų, kuriais remiantis būtų galima nustatyti, ar asmuo yra veiksnus, ar neveiksnus. Tarkime, jis sugeba susitvarkyti su savo kasdieniais reikalais, bet daro tai draugų arba šeimos narių padedamas. Ar turime jį pripažinti neveiksniu vien todėl, kad jis nesugeba to padaryti vienas? Kitu atveju asmuo gali tvarkyti savo turinius reikalus tik pakenčiamai (daug blogiau, negu tai daro visi kiti). Ar turime jį pripažinti neveiksniu dėl to, kad jo elgesio efektyvumas neatitinka bendrų standartų? Teismų praktikoje galime rasti nemažai atvejų, kai teismai atsakydavo į panašius klausimus tiek teigiamai, tiek neigiamai. Koks bus atsakymas, daug priklauso nuo to, kaip teismas supranta neveiksnumą (o šis supratimas gali būti gana įvairus). Tai savo ruožtu sukelia rimtų problemų, kai teismas prašo psichologą ekspertą atsakyti į klausimą, ar asmuo yra veiksnus. Šioje situacijoje psichologinė ekspertizė gali būti sėkminga, jeigu teismas sugeba tiksliai suformuluoti, kas konkrečiu atveju laikytina veiksnumu

arba neveiksnumu. Tačiau teismas neretai visgi negali pateikti labai konkrečios asmens neveiksnumo formuluotės. Esant tokiai situacijai psichologo eksperto užduotis yra kuo tiksliau apibūdinti, kaip asmuo sugeba spręsti pačias įvairiausias gyvenimo užduotis. Susipažinęs su ekspertizės medžiaga teismas galės pats nuspręsti, kurie iš pateiktų duomenų jam svarbesni.

Gana dažnai asmens sugebėjimus tvarkyti savo reikalus galima nesunkiai įvertinti nagrinėjant, kaip jis tvarko savo finansus. Asmeniui užduodama klausimų ir iš atsakymų į juos galima spręsti, ar jis tiksliai vertina savo turto dydį, gaunamas pajamas, išlaidas, jų santykį, savo finansinių sprendimų galimus padarinius ir pan. (Melton G. B. et al., 1987). Bandant sisteminti ir standartizuoti tokio asmens veiksnumo ekspertizės atlikimą buvo sukurta speciali metodika, kuria siekiama įvertinti, kaip sėkmingai asmuo sugeba tvarkytis pagrindinėse veiklos sferose (Melton G. B. et al., 1987). Asmens atsakymai apie tai, kaip jis sprendžia kasdienio gyvenimo užduotis, leidžia nustatyti tam tikrą jo sugebėjimų tvarkytis savarankiškai „profilį.“ Šis „profilis“ savo ruožtu gali padėti teismui susidaryti vientisą vaizdą apie tai, ar asmuo gali savarankiškai tvarkyti savo reikalus ir pasirūpinti savimi.

Profesinės etikos reikalavimai, keliami psichologams, dalyvaujantiems teismo procesuose

Reikia pasakyti, kad reikalavimai ir rekomendacijos, susijusios su psichologų dalyvavimu teismo procesuose, pirmą kartą buvo suformuluotos visai neseniai. Pavyzdžiui, siekiant pagerinti teismo psichologų darbo kokybę ir skatinti teismo psichologijos raidą, Amerikos psichologijos ir teisės draugija, taip pat 41-as Amerikos psichologų asociacijos skyrius 1991 m. parengė ir patvirtino specialias rekomendacijas (*Specialty Guidelines for Forensic Psychologists*), kurioms

taip pat pritarė Amerikos teismo psichologijos akademija (žr. Bersoff D. N., 2000 arba Blau T. H., 1998). Šiose rekomendacijose nurodoma, kad teismo psichologai (atstovaujantys įvairioms psichologijos subdisciplinoms) turi:

1. Išipareigoti teikti paslaugas, kurios atitiktų aukščiausius profesinės veiklos standartus.

2. Siekti, kad jų teikiamos paslaugos ir veiklos produktai būtų naudojami atsakingai ir nedviprasmiškai.

3. Teikti tik tokias paslaugas, kurios atitinka jų turimas specialiąsias žinias, įgūdžius, įgytą patirtį ir turimą išsilavinimą.

4. Supažindinti teismą su savo turima kompetencija bei eksperto kvalifikacija (žiniomis, įgūdžiais, patirtimi, išsilavinimu ir kvalifikacijos tobulinimu).

5. Žinoti bei suprasti teisės normas ir profesinio elgesio standartus, kurie nustato eksperto veiklos ypatumus.

6. Suprasti teismo proceso šalių pilietines teises ir elgtis taip, kad šios teisės nebūtų pažeistos arba kad joms nebūtų keliama grėsmė.

7. Pripažinti, kad jų vertybės, moraliniai įsitikinimai arba asmeniniai / profesiniai santykiai su teismo proceso šalimis gali trukdyti atlikti eksperto funkcijas. Tokiais atvejais teisės psichologas turi atsisakyti atlikti ekspertizę arba apriboti savo veiklą atsižvelgdamas į profesinius išipareigojimus.

Be to, minėtose rekomendacijose aptariamai teisės psichologo ir teismo proceso šalių tarpusavio santykių ypatumai, gautos informacijos konfidencialumas bei kliento teisės, kliento įvertinimo procedūros ir kiti klausimai, kurie gali būti svarbūs visiems psichologams, atliekantiems teismo psichologinę ekspertizę.

Kitą dokumentą, kuriame pateiktos rekomendacijos Europos psichologų asociacijų federacijos (EFPA) narėms, 2001 m. parengė EFPA Etikos komitetas (The European psychologist..., 2001). Šis dokumentas skirtas psichologams, ku-

rių praktinė veikla susijusi su teisės taikymu ir teisingumo įgyvendinimu (vienas šio dokumento parengimo motyvų – derinti įvairių Europos šalių teisės psichologų praktinę veiklą ir atliekamus profesinius vaidmenis). Šis dokumentas akcentuoja, kad teisės psichologams tenka susidurti su labai sudėtingomis socialinėmis problemomis, konfliktais, įvairiais teisės subjektų interesais, jėgos bei socialinės kontrolės naudojimu, pagrindinių žmogaus teisių pažeidimu arba apribojimu ir pan. Dėl to jiems dažnai tenka spęsti sudėtingus uždavinius bei profesinės etikos dilemas. Pateikiamos rekomendacijos yra susijusios su psichologų kompetencija, vertybėmis ir neutralumo išsaugojimu, proceso šalių interesais, galimos psichologinės žalos sumažinimu asmenims, kurių teisės apribotos įstatymų, gautos informacijos konfidencialumo apribojimais ir kitais praktinės veiklos klausimais. Į šias Europos psichologų asociacijų federacijos Etikos komiteto rekomendacijas, rengdamos profesinės etikos kodeksų papildymus, turėtų atsižvelgti visos federacijos narės (taigi ir Lietuvos psichologų asociacija). Tačiau kol kas jokių reikalavimų arba rekomendacijų, taikomų teisės psichologo praktinei veiklai, nėra nei Lietuvos psichologų asociacijos (LPA) Etikos kodekse, nei kituose dokumentuose. Tik LPA Etikos kodekso preambulėje nurodoma, kad tarp kitų psichologų veiklos sričių yra minėtina ir teismo ekspertizė (Profesinė psichologo etika, 1997).

Pagrindinės profesinės etikos dilemos, su kuriomis gali susidurti psichologas, dalyvaujantis teismo procese

Konfidencialumas

Viena dažniausiai pasitaikančių įvairių specializacijų psichologų profesinės etikos dilemų – gautos informacijos konfidencialumo išsaugojimas. Psichologo darbe galima išskirti keturis

konfidencialumo taikymo modelius: a) absoliutų (viskas, ką praneša klientas, yra laikoma visiškoje paslapyje); b) ribotą (tai, kas atskleidžiama iš kliento pasakojimo, priklauso nuo informacijos tipo, taip pat nuo to, kam ši informacija atskleidžiama); c) sutartinį (psichologas ir klientas tariaisi dėl to, kas gali būti atskleista); d) paliktą psichologo nuožiūrai (psichologas savarankiškai nustato konfidencialumo ribas). Iš karto reikia pažymėti, kad kai kuriose šalyse (pvz., Didžiojoje Britanijoje) teismų praktikoje absoliutaus konfidencialumo modelis netaikomas, t. y. psichologas negali atsisakyti atsakinėti į teismo klausimus (kur jis kviečiamas kaip liudytojas) arba negali atsisakyti pateikti teismą dominančių dokumentų apie savo klientą (pvz., atvejų analizės užrašų arba naudotų testų formų) (Gudjonsson G. H., Haward L. R. C., 1998).

Dalyvaudamas teismo procese psichologas gali susidurti su įvairiomis potencialiomis problemomis, kylančiomis dėl gautos informacijos konfidencialumo pažeidimo:

1. *Informacijos gavimas iš trečiųjų šalių.* Atliekant kliento psichologinį įvertinimą psichologui dažnai reikalinga papildoma informacija, todėl jis turi susitikti su kliento sutuoktiniu, giminaičiais, draugais, bendradarbiais ir pan. Tokiais atvejais reikėtų gauti kliento arba jo advokato (patikėtinio) rašytinį leidimą. Bendraudamas su trečiosiomis šalimis ir neturėdamas kliento rašytinio leidimo, psichologas turėtų būti labai atsargus ir paaiškinti, kam bus naudojama surinkta informacija. Be to, informacija, gauta iš trečiųjų šalių, taip pat gali būti konfidenciali, ir prieš ją atskleidžiant reikėtų gauti formalų rašytinį leidimą.

2. *Psichologo ekspertinių išvadų atskleidimas.* Jeigu kliento psichologinį įvertinimą prašo atlikti gynyba, tai paruoštas ekspertines išvadas psichologas gali atskleisti tik klientui ir jo oficialiam atstovui (gynėjui). Šios išvados kitoms šalims gali būti pateiktos tik gavus kliento arba jo

oficialaus atstovo sutikimą. Minėta konfidencialumo taisyklė turi būti taikoma ir psichologo kolegoms (kitiems psichologams, kurie gali atstovauti kitai šaliai).

3. *Ekspertinės išvados, kurias psichologas renigia prokurorui.* Atlikdamas kliento psichologinį įvertinimą, kuris vėliau bus perduotas teismui persekiojui (prokurorui), psichologas turi paaiškinti klientui, kad tai, ką jis pasakys tyrimo metu, bus pateikta prokurorui ir teisme gali būti panaudota prieš jį. Šis atvejis skiriasi nuo ankstesnio, kada kliento psichologinį įvertinimą prašo atlikti gynyba (pastaruoju atveju, jeigu įvertinimo rezultatai nėra palankūs klientui, tai nebūtinai turi būti atskleista teisme). Galima pridurti, kad kai kurių šalių jurisdikcija psichologinio įvertinimo metu leidžia dalyvauti kliento advokatui (jeigu klientas to pageidauja). Toks gynėjo dalyvavimas tampa ypač svarbus tada, kai yra tikėtina, kad psichologinio įvertinimo metu gali būti atskleista kokia nors svarbi informacija, tiesiogiai susijusi su kliento kaltės arba nekaltumo įrodymu.

4. *Prisipažinimas padarius nusikaltimą arba kitos svarbios informacijos pateikimas psichologui.* Psichologui gali iškilti dilema: atskleisti ar neatskleisti informaciją apie kliento nusikalstamus veiksmus, kurią jis sužinojo tyrimo arba konsultavimo metu. Teisinio įpareigojimo, kuris verstų psichologą savanoriškai pranešti teismui arba policijai informaciją apie kliento nusikalstamus veiksmus (ar apie savo įtarimus, kad klientas galėjo juos padaryti) gali ir nebūti. Mūsų šalies baudžiamasis įstatymas numato atsakomybę už nepranešimą apie tam tikrus nusikaltimus (Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas, 2003). Tai didelė grupė nusikaltimų, kurie įtraukti į Lietuvos baudžiamąją teisę vykstant tarptautinės teisės normas. Prie jų priskiriami: 1) genocidas (LR BK 99 straipsnis); 2) tarptautinės teisės draudžiamas elgesys su žmonėmis (LR BK 100 straipsnis), kai asmuo

tyčia, vykdydamas ar remdamas valstybės ar organizacijos politiką, dideliu mastu arba sistemingai užpuldinėjo civilius ir juos žudė arba sunkiai sutrikdė jų sveikatą; sudarė tokias gyvenimo sąlygas, kad jos lėmė žmonių žūtį; prekiavo žmonėmis; deportavo gyventojus; kankino, žagino, įtraukė į seksualinę vergovę, vertė užsiimti prostitucija, priverstinai apvaisino ar sterilizavo; persekiojo kurį nors žmonių grupę ar bendriją dėl politinių, rasinių, nacionalinių, etninių, kultūrinių, religinių, lyties ar kitų motyvų, kuriuos draudžia tarptautinė teisė; žmones sulaikė, areštavo ar kitaip atėmė jiems laisvę, kai toks laisvės atėmimas nepripažįstamas, ar nepranešė apie žmonių likimą arba buvimo vietą; vykdė apartheido politiką; 3) tarptautinės humanitarinės teisės saugomų asmenų žudymas (LR BK 101 straipsnis), kai asmuo karo, tarptautinio ginkluoto konflikto, okupacijos ar aneksijos metu, pažeisdamas tarptautinės humanitarinės teisės normas, įsakė žudyti ar žudė: asmenis, kurie kapituliuavo sudėdami ginklus arba neturėdami kuo priešintis; sužeistus asmenis, ligonius ar žūvančio karo laivo jūreivius; karo belaisvius; okupuotoje, aneksuotoje, užgroboje ar karo veiksmų teritorijoje buvusius civilius ar kitus asmenis, kuriems karo metu suteikiama tarptautinė apsauga; 4) okupuotos valstybės civilių trėmimas (LR BK 102 straipsnis); 5) tarptautinės humanitarinės teisės saugomų asmenų žalojimas, kankinimas ar kitoks nežmoniškas elgesys su jais (LR BK 103 straipsnis) ir pan.

Baudžiamasis įstatymas taip pat įpareigoja pranešti ir apie kitus sunkius nusikaltimus: 1) nužudymą (LR BK 129 straipsnis); 2) sunkų sveikatos sutrikdymą (LR BK 135 straipsnis), kai tai padaryta mažamečio, bejėgiškos būklės žmogaus, savo motinos, tėvo ar vaiko, nėščios moters, dviejų ar daugiau žmonių atžvilgiu, taip pat kai toks sveikatos sutrikdymas padarytas kankinant ar kitaip itin žiauriai, kitų žmonių gyvybei pavojingu būdu, dėl chuliganiškų ar savanaudiš-

kų paskatų, dėl nukentėjusiojo asmens tarnybos ar piliečio pareigų vykdymo, siekiant nuslėpti kitą nusikaltimą ar siekiant įgyti nukentėjusio asmens organą ar audinį transplantuoti; 3) išžaginimą, kai tai daroma mažamečio asmens atžvilgiu (LR BK 150 straipsnis); 4) dalyvavimą nusikalstamo susivienijimo veikloje ir jo organizavimą ar vadovavimą jam (LR BK 249 straipsnis); 5) teroro aktą (LR BK 250 straipsnis); 6) orlaivio užgrobimą (LR BK 251 straipsnis); 7) žmogaus pagrobimą įkaitu (LR BK 252 straipsnis), kai pagrobama du ir daugiau žmonių; 8) neteisėtą narkotikų gaminimą, perdirbimą, igijimą, laikymą, gabenimą, siuntimą, pardavimą ar kitokį labai didelio kiekio narkotinių ar psichotropinių medžiagų platinimą (LR BK 260 straipsnis), taip pat jų platinimą nepilnamečiams (LR BK 261 straipsnis). Kitais atvejais pranešimas arba nepranešimas apie kliento nusikalstamus veiksmus yra psichologo sąžinės ir profesinės etikos dalykas. Be abejonės, dar egzistuoja ir neformalus socialinis įpareigojimas atskleisti tokią informaciją teisėsaugos institucijoms (pvz., tai pripažįsta Didžiosios Britanijos psichologų asociacija).

Kita vertus, klientas gali prašyti psichologo, kad rašydamas ekspertines išvadas jis neatskleistų kai kurios jam pateiktos informacijos. Tai gali būti svarbi informacija, kuri nėra tiesiogiai susijusi su byloje nagrinėjamu dalyku (pvz., klientė gali pasakyti psichologui apie anksčiau pasidarytą abortą arba patirtą seksualinę prievartą). Tokio pobūdžio informacijos nederėtų atskleisti, nebent ji gali būti panaudota kaip kliento kalte švelninanti aplinkybė.

5. *Testavimo medžiagos atskleidimas.* Kaip liudija kitų šalių praktika, teisininkai kai kada gali bandyti diskredituoti testavimo duomenis ir pačius testus. Tarkime, teismo metu gali būti stengiamasi pateikti psichologinius testus kaip abejotiną faktų arba įrodymų gavimo priemonę (psichologo panaudotas testas gali būti dalija-

mas proceso dalyviams, kad jie patys „įsitikintų jo menkavertiškumu“). Toks viešas vieno arba kito testo platinimas gali apsunkinti jo naudojimą vėlesnėse panašiose situacijose. Todėl psichologas turėtų stengtis apsaugoti naudojamo testo konfidencialumą ir sumažinti jo pavišimo galimybę. Siekdamas šio tikslo psichologas gali iš anksto su teisėju aptarti dėl testo pavišimo išskylančias profesines problemas, pateikti jam apie testą būtiną informaciją, tačiau neatskleisdamas subtilių detalių, kurios galėtų kaip nors kompromituoti testą (taip gali būti pasiekiamas protingas kompromisas). Psichologas taip pat turi suprasti, kad su kliento psichologinio įvertinimo išvadomis gali susipažinti daugelis žmonių (pvz., advokatas, teisėjas, prokuroras, kitas psichologas ir pan.). Neretai ir pats klientas gali gauti šių išvadų kopiją. Dėl to gali kilti tam tikrų problemų. Pirma, jeigu klientas perskaitė psichologo eksperto išvadą, jis gali jas aptarti su savo šeimos nariais, draugais, advokatu ir pan., o tai savo ruožtu gali paveikti jo elgesį vėlesnio (papildomo) psichologinio įvertinimo metu. Antra, kai kurie psichologai savo ekspertinėse išvadose pateikia pernelyg detalių panaudotų testų aprašymą. Dėl to gali atsirasti papildomų sunkumų taikant šiuos testus ateityje. Pavyzdžiui, gana detaliam susipažinęs su testu, klientas gali pateikti tyčinius, iš anksto apgalvotus atsakymus (iškėlus baudžiamąją bylą klientas gali būti labai motyvuotas gauti bet kokią informaciją, kuri galėtų padėti gynybai).

Atliekamų vaidmenų ir emociniai konfliktai

Etinių dilemų taip pat gali kilti tada, kai psichologas turi pateikti teismui ekspertines išvadas apie žmogų, kuris tuo metu yra jo pacientas. Tokiais atvejais iškyla nemažai skirtumų tarp psichologo konsultanto ir psichologo eksperto atliekamų vaidmenų bei jo santykių su klientu po-

būdžio. Pavyzdžiui, konsultantas pirmiausia yra atsakingas savo klientui, o ekspertas – teisėjui, tardytojui arba prokurorui, konsultantas paprastai yra palaikantis ir empatiškas pagalbininkas, o ekspertas – neutralus vertintojas, konsultantas turi gerai žinoti klinikinio įvertinimo ir psichokorekcijos metodus, ekspertas – įvertinimo metodus ir teisinių procedūrų ypatumus, konsultantas, atlikdamas kliento psichologinį įvertinimą, siekia nustatyti psichinės sveikatos sutrikimą ir parinkti efektyviausius psichokorekcijos metodus, o ekspertas vertina kliento savybes, būsenas arba sutrikimus atsižvelgdamas į teises normas ir pan. (Bersoff D.N., 2000). Esant tokiai situacijai psichologas konsultantas (palyginti su neutraliu ekspertu) gali būti mažiau objektyvus ir padaryti daugiau klaidų. Tačiau vertinant šių vaidmenų konfliktą vienodos nuomonės nėra. Vieni autoriai nurodo, kad siekiant objektyvumo ekspertinį kliento vertinimą ir konsultanto (arba psichoterapeuto) funkcijas turėtų atlikti ne tas pats psichologas (neatsižvelgiant į tai, ar nagrinėjama civilinė, ar baudžiamoji byla; ar psichologas skirtas teismo, ar samdomas privačiai). Kiti autoriai pažymi, kad kliento konsultantas geriau jį pažįsta, todėl gali geriau įvertinti (palyginti su neutraliu psichologu) (Gudjanson G. H., Haward L. R. C., 1998).

Kita etinė dilema iškyla tada, kai psichologas išgyvena konfliktą tarp atliekamo profesinio vaidmens ir pasibjaurėjimo, antipatijos arba pykčio, kurį jam sukelia kliento padaryti nusikaltimai. Reikia pasakyti, kad nemažai nusikaltėlių įvykdo šurpius nusikaltimus, kurie gali sukelti stiprius emocinius išgyvenimus, o šie – paskatinti psichologą priimti tendencingus, klientui nepalankius sprendimus. Tokiais atvejais rekomenduojama rūpestingai apsvarstyti visus „už“ ir „prieš“, pateikti ekspertinėse išvadose kliento vertinimą iš įvairių perspektyvų, taip pat pabrėžti tai, kokiomis aplinkybėmis (kokiame emociniame kontekste) yra rengiamos išvados. Jeigu

kliento padaryti nusikaltimai sukelia ypač stiprius neigiamus emocinius išgyvenimus, patartina visiškai atsisakyti eksperto vaidmens.

Objektyvumas ir nešališkumas

Jeigu psichologo pateiktos teismui ekspertinės išvados nėra objektyvios, tai gali sukelti labai rimtų padarinių, kadangi šališki psichologo vertinimai gali suklaidinti teismą (dėl to gali būti nubaustas nekaltas žmogus arba nusikaltėlis – išvengti bausmės). Aišku, kad priežastys, dėl kurių sumažėja psichologo išvadų objektyvumas, gali būti labai įvairios. Pavyzdžiui, psichologui gali būti daromas spaudimas, jis gali siekti įtikinti tiems, kurie užsakė ekspertizę, būti iš anksto tendencingai nusiteikęs kliento atžvilgiu, padaryti kokią nors klaidą ir pan. Be to, kai kada psichologas gali būti prašomas pateikti pakeistas arba papildytas išvadas (jam daromas spaudimas, kad išvados būtų palankesnės kokiam nors proceso šaliai). Prašymai pakeisti ekspertines išvadas gali būti grindžiami tokiais argumentais:

1. *Ekspertinės išvados turi būti parašytos aiškiau, nuosekliau, ištaisytos klaidos ir pan.* Šie argumentai skamba gana natūraliai, nes kiekvienas ekspertas gali padaryti kokią nors klaidelę, panaudoti nespecialistams nesuprantamą sąvoką arba pateikti iš dalies prieštaraujančius teiginius (tačiau tokiais argumentais iš tikrųjų gali būti siekiama pakeisti klientui nenaudingas išvadų vietas).

2. *Reikia pašalinti nuorodas į kai kuriuos dokumentus, kuriais buvo remiamasi rašant ekspertines išvadas.* Rašydamas išvadas psichologas gali naudotis įvairiais dokumentais (pvz., ankstesniais kliento psichologiniais arba psichiatriniais įvertinimais). Tačiau kliento advokatas gali prašyti, kad psichologas nenurodytų tam tikrų dokumentų, kadangi tada juos gali prireikti pateikti kitai šaliai, o tai yra nenaudinga jo klientui (advokatas savo prašymą gali argumen-

tuoti tuo, kad jo minimi dokumentai tėra tik ant-
raplanė medžiaga rašomoms išvadoms ir pan.).
Kaip pažymi kai kurie autoriai, norint išvengti
minėto spaudimo reikėtų siekti, kad visi psicho-
logui ekspertui pateikiami dokumentai būtų kur
nors oficialiai užregistruoti (Gudjonsson G. H.,
Haward L. R. C., 1998).

3. *Ekspertinėse išvadose nereikia minėti kai kurių testavimo rezultatų.* Gali būti nemažai at-
vejų, kai vieni testavimo rezultatai yra palankūs
gynybai, o kiti – ne (būtent šiuos nepalankius
rezultatus advokatas gali prašyti išbraukti). Tar-
kime, net jeigu žmogus pasižymi žemu bendru
intelekto koeficientu, jis gali parodyti vidutiniš-
kus rezultatus atlikdamas atminties ir įtaigumo
subtestus. Tokiu atveju advokatas gali prašyti psi-
chologo neminėti pateikiamose išvadose atmin-
ties ir įtaigumo subtestų rezultatų (pasinaudo-
damas nustatytu bendru žemu intelekto koefi-
cientu jis galėtų akcentuoti didelį savo kliento
įtaigumą, nes jam tai yra naudinga). Aišku, kad
psichologas neturėtų tenkinti tokių prašymų, nes
tai gali suklaidinti teismą.

4. *Į ekspertines išvadas nereikia įtraukti klien-
to kaltės prisipažinimo.* Kartais bendraudamas
su psichologu klientas gali prisipažinti padaręs
nusikaltimą, ir dėl šio prisipažinimo vėliau gali
iškilti problemų. Pavyzdžiui, vienu atveju buvo
paskirta psichologinė ekspertizė prašant nusta-
tyti kaltinamojo intelektą ir jo sugebėjimą pasi-
priešinti spaudimui (jis atsisakė savo anksčiau
duotų parodymų teigdamas, kad pirminės ap-
klauskos metu policija jam darė grubų spaudimą).
Psichologinio įvertinimo metu kaltinamasis vėl
pripažino savo kaltę. Tačiau kai psichologas pa-
rengė ekspertines išvadas, kaltinamojo advoka-
tas paprašė išbraukti kliento prisipažinimo fak-
tą argumentuodamas tuo, kad ekspertizės tiks-
las buvo daug siauresnis (teismas prašė įvertinti
kliento intelektą ir įtaigumo laipsnį). Kartais no-
rėdamas išvengti galimo prisipažinimo advoka-
tas gali prašyti psichologo įvertinimo metu ne-

užduoti jo klientui jokių klausimų apie padarytą nusikaltimą. Tačiau kuo siauresnis psichologinio įvertinimo tikslas, tuo didesnė tikimybė, kad psichologas nepastebės arba neatsižvelgs į kokią nors teismui svarbią informaciją. O svarbios informacijos ignoravimas gali sukelti problemų tiek pačiam psichologui (dėl jo daromų išvadų objektyvumo), tiek apsunkinti teisingumo įgyvendinimą.

Pabaiga

Apibendrinant būtų galima išskirti tokius svarbiausius momentus. Pirma, mūsų šalies psichologo eksperto teisinis statusas, viena vertus, suteikia jam pakankamai daug laisvės ir iniciatyvos taikant turimas specialiąsias žinias. Jis gali kelti naujus klausimus, pateikti savo atskirą išvadą, konsultuoti tardytoją, prokurorą, teisėją ir kitus pareigūnus, prašyti pateikti ekspertizei reikalingą papildomą medžiagą ir pan. Tačiau, kita vertus, įstatymo leidėjas apriboja psichologo eksperto savarankiškumą (pvz., jis negali atlikti ekspertizės be tarnybos vadovybės nurodymo, savarankiškai rinkti medžiagą, susijusią su byla, savo iniciatyva kviesti kitus žmones dalyvauti ekspertizėje arba pateikti išvadas apie klausimus, išeinančius už jo kompetencijos ribų).

Antra, psichologinė ekspertizė gali būti skiriama pačiose įvairiausiose situacijose. Tačiau psichologui ekspertui užduodamų klausimų pobūdis priklauso nuo konkrečios šalies teismų praktikos bei psichologinės ekspertizės lygio. Kadangi Lietuvoje (palyginti su kai kuriomis Vakarų šalimis) psichologinė ekspertizė buvo pra-

dėta taikyti santykinai neseniai, mūsų šalies teismas psichologui ekspertui kai kurių klausimų kol kas dar neužduoda (pvz., ar galėjo suimamas asmuo tinkamai suprasti savo teises, ar žmogus, atsisakęs advokato pagalbos, galėjo pakankamai suprasti šio savo sprendimo reikšmę, kokia psichologinė žala buvo padaryta nusikaltimo aukai ir pan.). Tačiau tai dar nereiškia, kad tokie klausimai nėra svarbūs mūsų šalies teisinei praktikai. Psichologinė ekspertizė yra dinamiškas, greitai besivystantis reiškinys, todėl galima tikėtis, kad tos psichologinės ekspertizės, kurios šiuo metu mūsų šalyje kol kas nėra atliekamos, bus skiriamos artimiausiu metu.

Trečia, norėdamas sėkmingai išspręsti sudėtingas profesinės etikos dilemas psichologas ekspertas turėtų: 1) išmanyti profesinės etikos kodeksą; 2) būti susipažinęs su galiojančiais įstatymais ir poįstatyminiais teisės aktais (tiesiogiai reglamentuojančiais jo paties, užsakovų bei klientų veiklą); 3) žinoti jų samdančios institucijos vidaus tvarkos taisykles; 4) numatyti, kur ir kada gali kilti potencialių profesinės etikos dilemų; 5) konsultuotis su savo kolegomis arba kitais profesionalais (pvz., teisininkais), kaip reikėtų pasielgti vienoje ar kitoje situacijoje.

Ketvirta, psichologas ekspertas neturėtų užmiršti, kad pateikdamas savo išvadas teismui, jis gali paveikti, o kartais galbūt net ir nulemti kito žmogaus likimą (pvz., teismas, remdamasis psichologinės ekspertizės išvadomis, gali kaltinamąjį tiek išteisinti, tiek paskirti jam realią laisvės atėmimo bausmę). Todėl atlikdamas bet kokią teismo psichologinę ekspertizę psichologas turi elgtis labai atsakingai ir profesionaliai.

LITERATŪRA

Ackerman M. J. Essentials of forensic psychological assessment. New York: John Wiley and Sons, 1999.

Ainsworth P. B. Psychology, law and eyewitness testimony. Chichester: John Wiley and Sons, 1998.

Arrigo B. A. Introduction to forensic psychology: Issues and controversies in crime and justice. San Diego: Academic Press, 2000.

Blackburn R. Risk assessment and prediction // Behaviour, crime and legal processes: A guide for

forensic practitioners / Ed. by J. McGuire, T. Mason, A. O'Kane. Chichester: John Wiley and Sons, 2000. P. 177–204.

Bersoff D. N. Ethical conflicts in psychology. 2-nd ed. Washington, DC: American Psychological Association, 2000.

Blau T. H. The psychologist as expert witness. 2-nd ed. New York: John Wiley and Sons, 1998.

Daškevičius K. Kompleksinės psichiatrinės ir psichologinės teismo ekspertizės raida Lietuvoje // Teisiniai medicininiai smurto aspektai. Vilnius: Lietuvos teisės universiteto Leidybos centras, 2002. P. 93–98.

Dutton D. G., McGregor B. M. S. Psychological and legal dimensions of family violence // Handbook of psychology and law / Ed. by D. K. Kagehiro, W. S. Laufer. New York: Springer-Verlag, 1992. P. 318–340.

Gudjonsson G. H., Haward L. R. C. Forensic psychology: A guide to practice. London: Routledge, 1998.

Juškevičiūtė J. Specialių žinių panaudojimas tiriant nusikaltimus: būklė ir perspektyvos. Daktaro disertacija. Vilnius, 1998.

Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas. Vilnius: VĮ Teisinės informacijos centras, 2003.

Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas. Vilnius: VĮ Teisinės informacijos centras, 2002.

Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodeksas. Vilnius: VĮ Teisinės informacijos centras, 2002.

Lietuvos Respublikos administracinių teisės pažeidimų kodeksas. Vilnius: VĮ Teisinės informacijos centras, 2001.

Lipsitt P. D., Lelos D., McGarry A. L. Competency for trial: A screening instrument // American Journal of Psychiatry, 1971, vol. 128, p. 105–109.

McCormack H. Expert evidence in child sexual abuse criminal cases in Canada and the United States // Psychology, law and criminal justice: International developments in research and practice / Ed. by G. Da-

vies, S. Lloyd-Bostock, M. McMurrin, C. Wilson. Berlin: Walter de Gruyter, 1996. P. 170–180.

Melton G. B., Petrila J., Poythress N. G., Slobogin C. Psychological evaluations for the courts: A handbook for mental health professionals and lawyers. New York: The Guilford Press, 1987.

Ogloff J. R. P., Wallace D. H., Otto R. K. Competencies in the criminal process // Handbook of psychology and law / Ed. by D. K. Kagehiro, W. S. Laufer. New York: Springer-Verlag, 1992. P. 343–360.

Profesinė psichologo etika / Parengė A. Gučas, E. Rimkutė, D. Gailienė. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1997.

Saks M. J. Normative and empirical issues about the role of expert witnesses // Handbook of psychology and law / Ed. by D. K. Kagehiro, W. S. Laufer. New York: Springer-Verlag, 1992. P. 185–203.

Strafgesetzbuch // Deutsche Gesetze. München: Beck Verlag, 2000, Paragr. 21.

The European psychologist in forensic work and as expert witness: Recommendations for an ethical practice. Final report of Standing Committee on Ethics to EFPA General Assembly. London, 2001 // <http://www.efpa.be>

Valstybės žinios. 2003, Nr. 10-361.

Valstybės žinios. 2000, Nr. 90-2821.

Valstybės žinios. 1997, Nr. 65-1586.

Кудрявцев И. А. Комплексная судебная психолого-психиатрическая экспертиза: Научно-практическое руководство. Москва: Изд-во Моск. унта, 1999.

Мамайчук И. И. Экспертиза личности в судебно-следственной практике. Санкт-Петербург: Речь, 2002.

Сафуанов Ф. С. Аффект: Судебно-психологический экспертологический анализ // Психологический журнал. 2001, № 3, с. 15–25.

FORENSIC PSYCHOLOGICAL EXPERTISE: ASPECTS OF LEGAL AND PSYCHOLOGICAL ADJUSTMENT

Viktoras Justickis, Gintautas Valickas

Summary

The first part of the article deals with legal position of psychologist-expert in criminal, civil and administrative procedure. The aim, tasks and functions of the forensic psychological expertise and psychologist-expert's duties and rights are analyzed. The

second part is devoted to special branches of psychological expertise: a) assessment of people with reduced liability; b) assessment of offender's states in a crime situation as well as sudden great emotional arousal; c) assessment of a person's ability to

take part in criminal procedure; d) assessment of parts ability to give testimonies; e) assessment of a suspect's and accused person's ability to understand and use his right to refuse giving testimonies; f) assessment of a person's capability in civil procedure.

In the third part of the article are analyzed requirements of professional ethics as well as the main ethical dilemmas, which can meet forensic psychologist (confidentiality, roles and emotional conflicts, impartiality).

Iteikta 2003 03 03